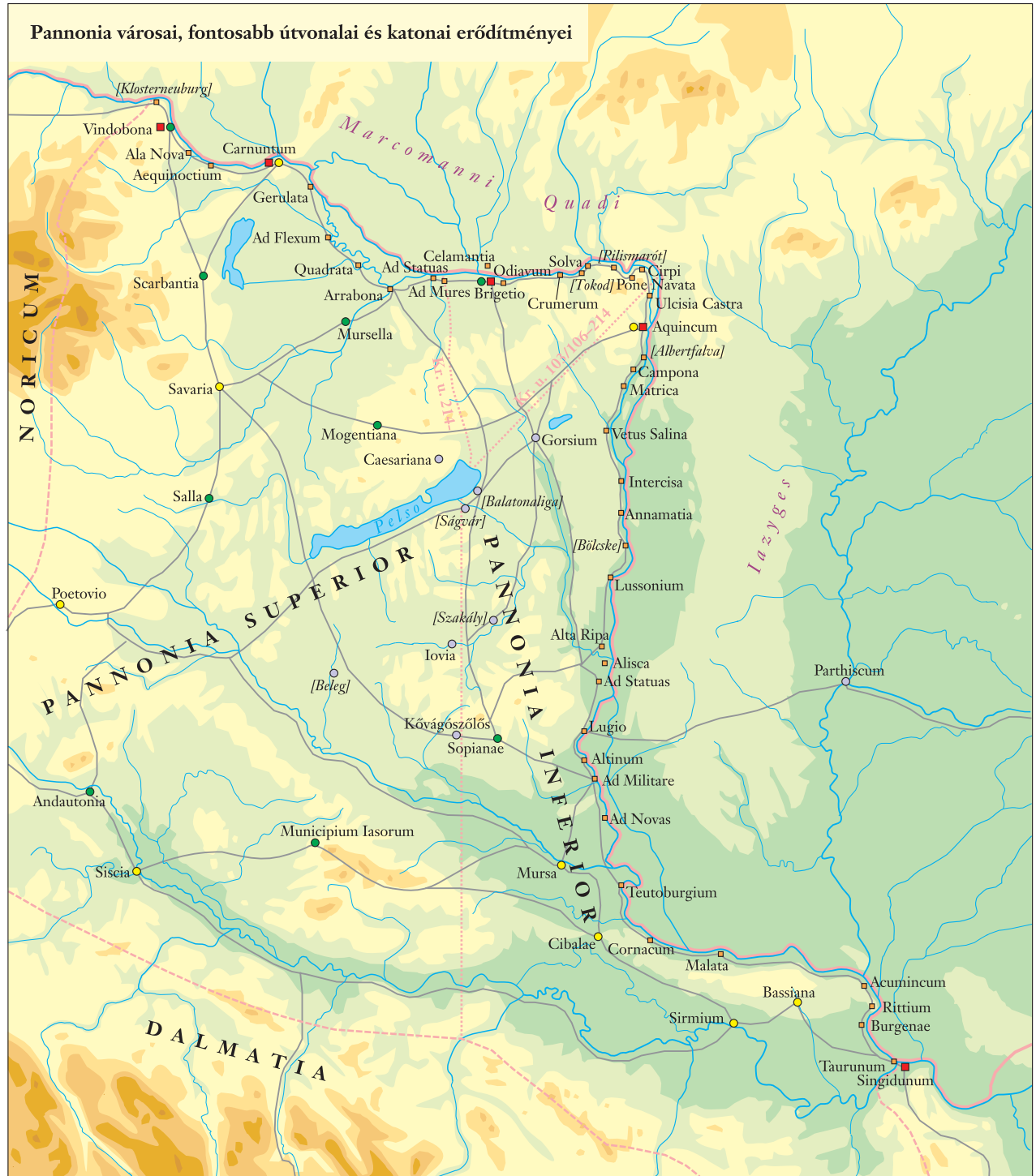

VIII. A RÓMAI KOR

Pannonia városai, fontosabb útvonalai és katonai erődítményei

- A Római Birodalom határa
- - - Provinciabátár
- Római út
- Legiotábor
- Segédcsapattábor
- Colonia
- Municipium
- Egyéb település

Quadi Népek

A RÓMAI KOR TÖRTÉNETI VÁZLATA

Fitz Jenő

A KUTATÁS JELLEGE

A Dunántúl történetébe a Kr. u. 1. századtól az 5. századig terjedő időszakban az eddigi folyamatos fejlődéstől teljesen eltérő korszak iktatódott. A római korban a Dunántúl a Földközi-tenger övezetére kiterjedő hatalmas birodalom része lett, amely az ókor valamennyi kiemelkedő eredményét, kultúráját magas fokon egybefoglalta, és jól szervezett állam keretében gyökeresen más feltételeket teremtett az itt élők számára, mint a korábbi és a későbbi korokban.

A változás a régészeti emlékek vonatkozásában is szembetűnő. Az őskori formák a helyi lakosság településeiben még hosszú ideig tovább éltek, de a beköltöző új népesség és különösen az állam a technikának korábban ismeretlen szintjén hozta létre alkotásait. A cement használata alapjaiban megváltoztatta az építkezés jellegét és méreteit. A földbe ásott, primitív kunyhók helyett kezdetben vályogtéglából, később kőből emelt lakóházak épültek, szilárd padozattal, fűtéssel. Olyan hatalmas alkotások jöttek létre, mint az *amphitheatrum*ok, a színházak, a paloták, a templomok, a közfürdők, a csarnokok, a villák, a katonai erődítések, a hidak, a városokba messziről vizet szállító *aquaeductus*ok, a városi élet tartozékai: a kövezett utcák, a csatornák, a vízvezetékek, a padló alatti fűtés stb. A hadsereg, a posta és a világbirodalmat behálózó kereskedelem érdekében kiépített utak hálózata jött létre, a szerény, falusias telepeket tervezett városok váltották fel, középületekkel, szabályos háztömbökkel, városfalakkal, művészi alkotásokkal.

A római kori múlt megismeréséhez már nemcsak régészeti maradványok és leletek állnak a kutatás rendelkezésére. A végbement események, katasztrófák, változások részben a történeti forrásokban is nyomon követhetők, a felírtos emlékek nemcsak építkezésekről, helyreállításokról tudósítanak, megőrizve az építető nevét, célját, de áttekintő képet adnak a hitvilágról, az emberek életéről, sorsáról is. Név szerint ismerjük az állami hatalom tisztviselőinek jelentős részét, pályafutásuk állomásait, a helytartók hosszú sorát, a hadsereg vezetőit, tisztjeit, kiemelkedő fegyvertényeit, az egyszerű katonák tömegét, oly mennyiségben, hogy társadalmi, etnikai megoszlásuk is nyomon követhető. A forgalomban lévő és ránk maradt pénz óriási tömege nemcsak egy-egy régészeti jelenség korát határozza meg, de kincsleletként való elrejtésükkel ismert, ismeretlen háborús betörésekre, azok kiterjedésére is fényt vet. A pénzek elemzése alapján egy-egy terület felvirágzása, hanyatlása követhető nyomon, a pénzek hátlapjai a birodalmi politika hangsúlyait, egy-egy uralkodó programját is érzékelhetővé teszik. Az egész birodalmat behálózó kereskedelem a gazdasági élet jellegét, változása-

it éppen úgy kifejezik, mint a lakosság különböző rétegeinek igényeit, ízlését és anyagi lehetőségeit. A művészi alkotások – szobrok, reliefek, falfestmények, mozaikok, az iparművészet számtalan ága, az egymást váltó művészeti irányzatok, az ókori ízlés, a mesterek és a műhelyek tevékenysége mellett – áttekintő képet adnak a az ókori legendák, történetek továbbéléséről. Az adatok sokfélesége és gazdagsága a múlt e szakaszának megismerését összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalon és szélesebb körben teszi lehetővé, mint korábban, vagy a római kort követő évszázadokban.

PANNONIA

A Dunántúl a Bécsei-medencével, Burgenlanddal, Szlovénia egy részével, a Dráva–Száva közéssel és Bosznia északi harmadával alkotott *Pannonia* néven egy közigazgatási egységet, provinciát. Katonai és politikai szempontból a tartományt a 2. század elején két részre osztották (Felső- és Alsó-Pannonia – *Pannonia Superior* és *Inferior*), a köztük húzott határt 214-ben Caracalla császár módosította, majd a 3. század és a 4. század fordulójától négy (Első és Második Pannonia – *Pannonia Prima* és *Pannonia Secunda*, *Valeria*, *Savia*) kormányzati egységet alakítottak ki. A külső határok csak az utóbbi átszervezéskor módosultak, amikor Poetoviot (Ptuj) Noricum mediterraneumhoz csatolták. Pannonia a hódítást megelőzően sohasem számított földrajzi, történeti, politikai egységnek, ahogy lakossága is kelta és illyr népekből állott. A provincia nevét a korábbi nagy tartomány, Illyricum kettéosztásakor kapta a pannonokról, akiknek túlnyomó többsége azonban Illyricum déli felében (a megosztás utáni Dalmatiában) lakott. Pannoniát a foglalás előtt a rómaiak sem tekintették egységnek, meghódítása Kr. e. 35 és Kr. u. 46–49 között négy részletben történt, ahogy azt a birodalom katonai érdekei kívánták. A Balatontól nyugatra eső terület megszállására már Kr. e. 15-ben sor került, amikor az Itáliából a Keleti-tengerhez vezető fontos kereskedelmi út (Borostyán-út) övezetét az Ausztria területén fekvő noricum királyság részeként Róma bekebelezte. A Dunántúl keleti részét fél évszázaddal később, Claudius császár alatt szállták meg a római csapatok, amikor a birodalom határát az egész Dunavidéken a Dunáig terjesztették ki.

BERENDEZKEDÉS PANNONIÁBAN

A római hódítás ugyanazokkal a bevált módszerekkel történt, amelyeket a kis közép-itáliai városállam hódító háborúiban alkalmazott. A hódítás nemcsak katonai jelenlétet jelentett, de a terület visszafordíthatatlan birtokbavételét is. A helyi lakosságot bennszülött kerületekbe (*civitas*okba) osztották, kezdetben katonai felügyelet alatt, később saját vezetőrétegekből választott előjárókkal. A kerületek általában egy-egy nép által lakott területet foglaltak maguk-

ban. A nagyobb és a megbízhatatlannak tekintett törzseket több kerületbe osztották szét. Katonai és politikai érdekből ennél jelentősebb beavatkozásokra is sor került. A római korban a bennszülött lakosság ismert településeinek, emlékanyagának nagy része a Dunához közel eső határzónában sűrűsödött, a belső területeken – így a Balaton körül – szembetűnően ritkább volt. Valószínű, hogy tudatos áttelepítés történt a határzóna megerősítésére, a belső, védett területeket nagybirtokok számára tartották fenn.

A bennszülött kerületek kijelölésével az új provincia földterületének jelentős része a hódítóké lett. Ezen épültek fel a megszálló alakulatok táborai, őrtornyai, a táborok melletti települések, ebből különítették el a lovasság legelőit és egyéb katonai célú területeket, az útállomásokat, a vámhivatalokat. A földek túlnyomó része azonban a provincia tudatos benépesítését szolgálta. A hódítás jelentős arányú új lakosság megjelenésével járt együtt. Ez a folyamat a forgalmas Borostyán-út mentén itáliai kereskedők, vállalatok kiküldöttei megtelepedésével már a foglalás előtt megindult. Az egyedi jövevényeknél sokkal jelentősebb volt azok száma, akik tudatos telepítéssel váltak Pannonia lakóivá. Az észak-itáliai áttelepülők mellett ezek elsősorban a provinciában állomásozó alakulatok leszerelő katonáiból kerültek ki, akik ez alkalommal tisztos földbirtokhoz jutottak. Letelepítésükre kijelölt helyen, egy-egy katonai tábor vagy útcsomópont körzetében került sor. E települések a polgárok számának emelkedésével, a városiasodás előrehaladásával városi rangot kaptak. A *legiok* leszerelő katonái számára maga az állam alapított megtervezett városokat (*coloniákat*, amilyen Savaria volt). Az új lakosok kezdetben túlnyomórészt itáliaiak voltak, illetve különböző provinciákból származtak. Az utóbbiak a római polgárjog elnyerésével, a latin nyelv használatával már római formák szerint éltek. Az idők folyamán megszorodott a keletiek, a görögök, a szírek, a zsidók, az egyiptomiak száma is, akiket a 3. század eleji helyi fellendülés csábított a Duna mellé. A városok a jobb munkalehetőség reményével a helyi lakosságot is vonzották. Különösen a később kialakult városok összetételében, sőt vezetőségében a bennszülött eredetűek kerültek többségbe. Ezt a folyamatot a városi ranggal járó átalakulás is segítette: a városi rang elnyerése rendszerint együtt járt a körülötte lévő, korábbi bennszülött kerület megszüntetésével. A bennszülött falvak ettől kezdve a városi önkormányzat hatáskörébe tartoztak.

Belső-Pannonia területén nemcsak kis számú bennszülött élt, de kevés volt a várossá fejlődő település is. A Fertő-tó környékén, a Balaton-felvidéken, a Mecsek körzetében nagyobb számban ismerünk villákat, freskókkal, mozaikokkal díszített nagybirtokosi rezidenciákat, a hozzájuk tartozó gazdasági épületekkel (például Balácán). A feliratokról ismert nevek alapján tulajdonosaikban itáliai eredetű családokra lehet következtetni.

A társadalom alsó rétegeit, a rabszolgákat, a felszabadított rabszolgákat általában feliratos emlékeikről, sírkövekről ismerjük. Egy részük a különböző háborúkban foglyul

ejtett katonákból került ki, többségük kereskedelmi úton, nagyrészt keletről, Afrikából érkezett Pannoniába. A nagybirtokokon, a kereskedelmi életben, a magánháztartásokban használták őket. A rátermett rabszolgákat idővel felszabadították, illetve megválthatták magukat. Az utóbbiak ettől kezdve a helyi kereskedelembe, az iparban, az egyes testületekben számottevő szerephez jutottak. Nagy mértékben alkalmazta őket az állam is, különböző gazdasági hivatalokban, például a vámnál.

A provincia kormányzása viszonylag egyszerű volt. A hatalom a császárt képviselő helytartó, a *legatus* kezében volt, aki – az első három században – egyben a tartományi hadsereg parancsnoki tisztét is betöltötte. A 4. században a polgári és a katonai kormányzást szétválasztották a *praeses*, illetve a *dux* irányítása alatt. A gazdasági ügyeket, élükön a *procurator*okkal külön szervezetek intézték, rendszerint több provinciára kiterjedő hatáskörrel. (A Duna vidéki provinciák egy vámterületet alkottak.)

AZ ÉLETMÓD VÁLTOZÁSA

A hódítással Pannonia egy világbirodalom része lett. A helyi igényeket szolgáló szerény ipar (fazekasok, kovácsok, bronzművesek) a bennszülött környezetben még hosszabb ideig fennmaradt a helyi lakosság ellátására. A beköltöző telepések és a katonaság igényeinek kielégítése azonban új iparosok betelepülésével és birodalmi arányú kereskedelem révén történt. Az itáliai életforma magával hozta olyan áruk megjelenését, amelyek korábban elvétve fordultak elő a dunai zónában. Így a városok, a katonai táborok ellátásához hozzátartozott az olaj, a bor szállítása Itáliából, Hispaniából. A minőségi kerámia, amelynek legelterjedtebb típusai a vörös színű *terra sigillaták* voltak, kezdetben Itália, később Dél-, majd Közép-Gallia – a késő antik korban Africa (*terra sigillata chiara*) hatalmas műhelyeiből érkeztek. Itáliai, galliai, balkáni, kisázsiai, keleti műhelyek szállították a bronz edényeket. A későbbiekben a helyi műhelyek is átvették a római ízlésnek megfelelő áruk gyártását, így a *terra sigillaták* helyi műhelyekből is kikerültek (Aquincum, Gorsium), a házi edények, egyszerűbb áruk nagy mennyiségben készültek a városok katonai táborai mellett kialakult ipartelepeken. A római életforma gyökeresen átalakította a művészeti alkotások iránti igényeket. A hivatalos épületek, a helytartói paloták, a nagybirtokok központjában lévő villák, templomok, közfürdők belső berendezése az itáliai, a birodalmi szinthez igazodott. Az épületek belső dekorációja, a színes falfestmények, a padlót borító mozaikok, a szentélyek, a háziszentélyek szobrai szinte csak kivételesen készültek helyi műhelyekben. Egyedül a kőfaragás kötődött nagyobb arányban a helyi műhelyekhez: a sírkőállítás, amely a római korban általánossá vált, csak egy esetben fűzhető itáliai, noricumi vagy keleti mesterhez, műhelyhez.

PANNONIA SZEREPE A RÓMAI BIRODALOMBAN

Pannonia jelentőségét Róma számára elsősorban Itália védelme határozta meg. A birodalom központját nyugat és észak felől az Alpok védte, megtámadható elsősorban a Borostyán-út vonalán volt. Ez a veszély Augustus kora óta valóságos volt: a rómaiak legveszedelmesebb barbár ellenfeleiként évszázadokon át a Cseh-medencében és a Felvidéken élő germán népeket, a marcomannokat és a quádokat tartották számon. A Duna mentén kiépített erődvonalon (*limes*) táboraiiban a 2. század elejétől a birodalom egyik legerősebb hadserege állomásozott, amelynek nemcsak a határokon túl lakó népekkel vívott háborúkban volt ismételt meghatározó szerepe, de – mint az Itáliához legközelebb tartózkodó nagy hadsereg – ismételt részt vett a belső polgárháborúkban, amelyekben 69-ben, 193–197 között, majd 249-től évtizedeken át meghatározó szerepet vitt. A római császárkor évszázadai a birodalom belső provinciáinak lakói számára – egy-egy polgárháború kivételével – az emberiség leghosszabb békés időszakát jelentették. Ez nem vonatkozott a határ menti tartományokra, így Pannoniára sem. A Duna bal partján élő germán és szarmata népek lényegesen kedvezőtlenebb körülmények között éltek, mint a folyó túlsó oldalán élők. Helyzetük – és a túloldali jólét – békés időszakokban is betörésekre, rablásokra ingerelték őket. A provincia hadserege első alkalommal az 1–2. század fordulóján, 86–106 között viselt háborút szomszédaival és a feltámadó dák hatalommal. A Kárpát-medencében mindkét fronton Traianus császár győzelme hozott tartós békét. A következő, még nehezebb háborút 167 és 180 között, Marcus Aurelius alatt vívta Róma az úgynevezett marcomann-háborúban, amelyben a Duna-vidék szinte valamennyi népe összefogott a birodalom ellen. A háború súlyosságára jellemző, hogy a békekötéskor a szarmatáknak százezer elhurcolt foglyot kellett hazahozniuk. A következő megpróbáltatás a 3. század második harmadától még ennél is nehezebb helyzet elé állította a Duna-vidéki római hadsereget. Az Ukrajnáig elvándorolt gótok a 230-as években a keletről érkező, egyre erősödő nyomás hatására megindultak a Duna deltája felé, a helyükről elűzött népek egész népvándorlást idéztek elő. A váltakozó sikerrel folytatott küzdelem, amely 270-ben Rómát Dácia feladására kényszerítette, a gótok kimerülését is folytatódott. Ezek a háborúk, amíg Dácia fennállott, csak egy-egy alkalommal érték el Pannoniáig. A provincia leg súlyosabb katasztrófáját mégis ebben az időszakban szenvedte el, amikor 260-ban a Duna–Tisza közére betelepített szarmata roxolánok megsemmisítették a Duna-vidéket hatalmában tartó Regalianus ellencsászár hadseregét. A védtelenné vált provinciában számtalan éremlelet és a régészeti ásatások nagy pusztulási rétegei alapján Pannonia nagy részét feldúlták, városait, katonai táborainak egy részét megsemmisítették.

PANNONIA AZ ANTIK VILÁGBAN

Katonai szerepe, a nagy háborúk és a helyi betörések pusztításai miatt Pannoniának sohasem adatott meg a nyugodt, folyamatos fejlődésnek az a lehetősége, ami a belső terület virágzó provinciáinak, városainak. De nemcsak az ismételt újrakezdés kényszere tette Pannoniát mássá, mint a szerencsésebb sorsú tartományokat. A provincia mintegy nyolcvan évig tartó kialakulása a császárkornak abban a korszakában ment végbe, amikor Itália szerepe a birodalmon belül hanyatlásnak indult. A provincia nyugati részében az itáliai elemek még meghatározóak voltak, jelenlétük, kultúrájuk, igényességük a később megszállt provinciáriszékben már nem érvényesült. A romanizáció itt is előrehaladt, de elsősorban a katonaság jelenléte révén. Hordozói egyre kisebb arányban voltak Itáliából betelepült birtokosok, kereskedők, mesteremberek. A romanizált lakosság nagyobb része szolgálatuk után leszerelt, a városokban megtelepedett katonákból került ki. Ezek jelentős részét az erőd sor háttérében lakó, bennszülött törzsek ifjúsága adta. Felületes romanizációjukat 25 éves katonai szolgálatuk során szerezték. A birodalom különböző részeiben élő népek ide vezényelt fiai sem különböztek a helyi fiatalságtól, rendszerint a környékbeli falvakból nőttek. Az idők folyamán a határ menti zónában egységes paraszti-katonai társadalom alakult ki, katonai erényekkel, öntudattal, felszínes rómaisággal. A határtól távolabb eső városok éppen az itáliaiak beáramlásának elmaradása következtében, a Borostyán-út vonalát és a Dráva–Száva közének egy-egy pontját kivéve – többségükben jelentéktelenek maradtak. E városokban még az önkormányzat tanácsának összeállítása is gondot okozott. A pannoni szarmatizációja Valentinianus császárról a kortárs történetíró, Ammianus Marcellinus feljegyezte, hogy nemcsak az általános műveltséghez tartozó görög nyelvet nem beszélték, de a latin nyelvvel is hadilábon állt. Nem véletlen, hogy Pannonia egyetlen neves művésszel, tudóssal sem járult hozzá az antikvitás számon tartott eredményeihez, viszont a feliratok, az életrajzok kitűnő katonák, nagyszerű fegyverterények egész sorát tartották számon.

Pannonia romanizációjának mérsékelt színvonala részben a tartomány gazdaságával is összefüggött. Nem tartozott a gazdag provinciák közé, területén nem jöttek létre ipari központok, nagy vállalkozások, amelyek termékeiket messze földre eljuttatták volna. Ez a társadalom összetételében is kifejezésre jutott. A birodalom két vezető társadalmi osztályát, a szenátori rendet és a gazdasági életben vezető szerepet játszó lovagokat kevesebben képviselték, mint egy nagyobb galliai, hispániai vagy afrikai városban. Az első pannoni, aki a szenátorok közé emelkedett, M. Valerius Maximianus volt, a marcomann háborúk egyik kitűnő katonája, hadvezére, aki saját kezével ölte meg a naristák királyát.

A 4. SZÁZAD VÁLTOZÁSAI

A 3. század nagy háborúi, amelyek a Duna-vidék megpróbáltatásai mellett a rajnai frontot és keleten a Tigris és az Eufrátesz térségét is lángba borították, a birodalom nagy belső válságával estek egybe. A 2. századi kiegyensúlyozott gazdasági helyzetet már a marcomann háborúk nehéz próbának tették ki, amelyet Commodus császár gátlástalan költekezése, 193–197 között az öt évig tartó polgárháború, Caracalla alatt a katonaság zsoldjának nagyméretű emelése tetézt. A 3. században egyre gyorsuló infláció alakult ki, amelynek végén az ezüst pénz eltűnt, a bronz pénzek értéküket veszítették. A nagy háborúk sikertelenségei ismételt polgárháborúkhoz vezettek, ezek a birodalom kormányzását évtizedekre szétzilálták. Az Augustus-kori államszervezet, amely – megtartva a városok önigazgatását – a köztársaságkor bevált gyakorlatát a világbirodalom arányaihoz alakította, oly mértékben előregedett, hogy nem volt tovább fenntartható. A dalmáciai származású Diocletianus gyökeresen megváltoztatta az állam rendjét, a hatalom megosztását, felszámolva minden önállóságot, merev, központi kormányzást teremtett. E korszak másik nagy változása a kereszténység győzelme volt, amely a régészeti maradványokban is érzékelhető változásokat hozott a templomok, a temetkezés, a festészet, a mozaikok, a szimbólumok stb. terén. Pannonia, amely a birodalom nyugati és keleti része közötti területen feküdt, elvesztette a 3. században vitt katonai és politikai súlyát, a nyugati birodalom gyöngülése következtében a fölerősödő népvándorlást nem tudta feltartóztatni.

A TOVÁBBÉLÉS KÉRDÉSEI

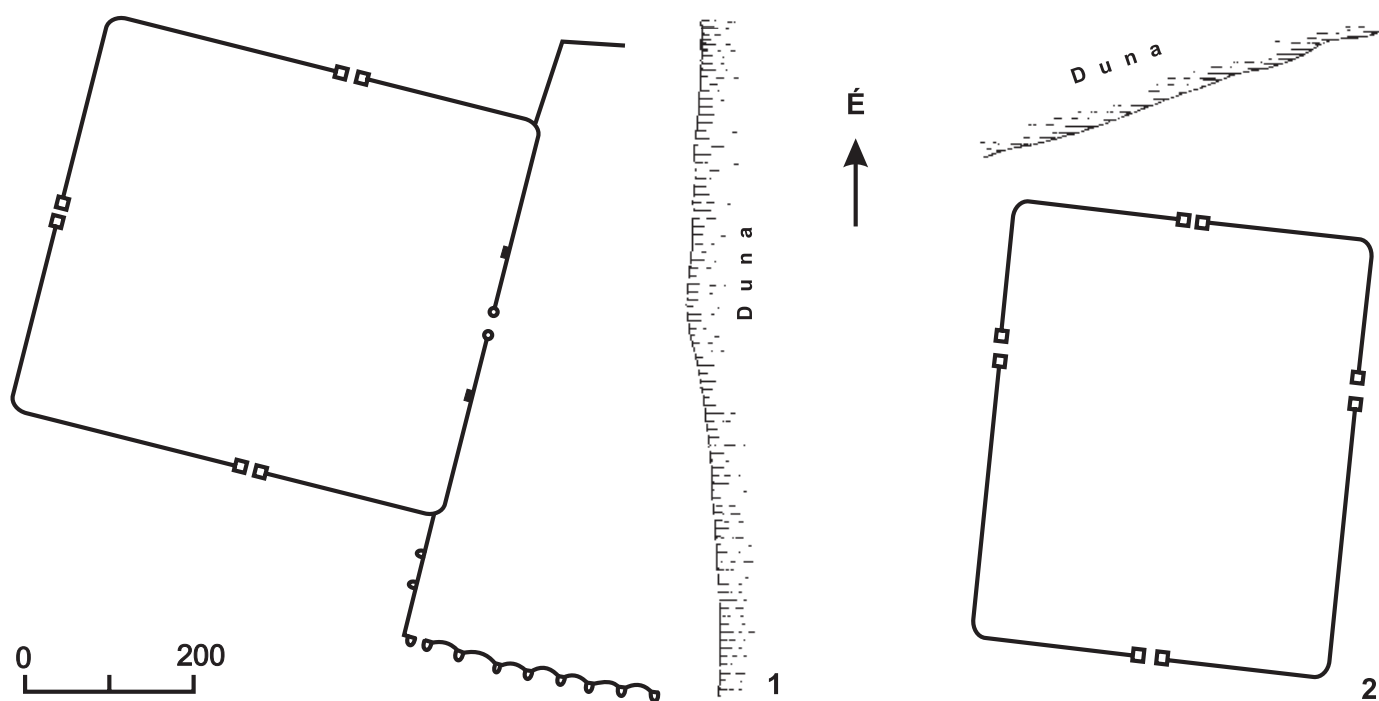
Az 5. század első évtizedeiben a római uralom elhalt a Kárpát-medencében. A határmenti erődítések már nem tartóztatták fel a fosztogató bandákat sem, a mozgó hadsereget Dalmáciába telepítették. 430-ban Pannonia keleti részét (Valeria tartományt) Róma szerződéssel átengedte a hunoknak. Ettől kezdve azok a források, amelyek a római kort átláthatóvá tették, megszűntek. Pusztán régészeti eszközökkel, helyi műhelyek termékei alapján körülményes etnikai különbségeket felismerni. Ha a lakosság jelentős része nyugat és délnyugat felé is húzódott, ez aligha jelenthette a római élet teljes megszűnését. Valeria tartományban továbbélésre a fallal körülvett táborok és városok területén volt lehetőség (feltételezhetően Sopianae–Pécs, Herculia–Tác városokban). A Balatontól nyugatra Szlovéniáig, ahol a honfoglalásig továbbélő földrajzi nevek ismeretese (például Salla–Zala, Arrabo–Rába), az úgynevezett Keszthelyi-kultúra római kori népesség továbbélésére utal, a Valeria Media korabeli elnevezés alapján számolni lehet a népesség megmaradásával, illetve a betelepülő szlávokba való beolvadásával. Erre utalhat a kereszténység továbbélése is, amelynek nyomait a Nagy Károly-kori helyi zsinat jelzi.

PANNONIA HATÁRVÉDELME

Visy Zsolt

A pannoniai határvédelem kutatása, régészeti emlékeinek és történetének mind alaposabb megismerése nemzedékek óta áll a magyar régészeti érdeklődés homlokterében. A századforduló külföldi példákon való felbuzdulását azonban több vita kísérte, mint igazi cselekvés. Később sem javult a helyzet, de mindig voltak, akik a magyarországi római régészeti kutatások mércéjéül a határvédelem nemzetközi kutatásában elért eredményeket tekintették. A régi nagy álmot, egy, a németországi vagy akár csak az osztrák limes-kutatáshoz megközelítően hasonló kutatásokat folytatni és azokat hasonló rendszerességgel közzétenni, nem sikerült megvalósítani. A nemzetközi limes-kongresszusok rendszeres szervezése óta, de különösen az 1976-ban Magyarországon rendezett limes-kongresszus hatására új lendületet vettek ezek a kutatások, amelyeket véletlenül még elő is segítettek az egykori pannoniai határvonal települései területén terjeszkedő modern városok építkezései vagy éppen a Dunai Vízierőművel kapcsolatos tervek, amelyek nagy méretű leletmentésekre készítették a múzeumokat. Mindennek hatására ugrásszerűen megnőtt a lelet- és ismeretanyag, teljes közzétételük még több vonatkozásban módosítani fogja ismereteinket. Mégis, mind a mai napig vannak olyan területek, ahol szinte még meg sem kezdődtek a kutatások – elsősorban a Pakstól délre fekvő pannoniai határszakasz, de egyebütt is gyakran igen foghíjas a limes – a *ripa Pannonica* – már megismert katonai állomásainak a hálózata.

Pannonia magyarországi területére két legiotábor és számos *auxiliaris castellum* esik. **(1. kép)** Az utóbbiak számát nem lehet pontosan megadni, mivel még jó néhány vár felfedezésre mind a tartomány belsejében, mind pedig a *ripa* mentén. Lehetséges segédcsoport-táborral lehet még számolni Tokod–Erzsébetakna területén, Bölske–Szentandráspusztán és Szekszárd területén is. Ezen kívül, mivel néhány, már ismert táborhely területén még nem volt ásatás vagy az eddigi eredmények nem egyértelműek, nem tudjuk minden esetben biztosan, hogy ezek melyike volt folyamatosan használatban, melyiket alapították később vagy melyiket hagyták fel – akár csak átmenetileg is – korábban. A késő római korban pedig újabb erődítmények is épültek, amelyek némelyike még a hagyományos erődalaprajz normáit követi, mások viszont a hegyek és a meredek dombok tetején emelt, a terepalakulatok főbb vonalait követő alaprajzú erődök, amelyek különösen a Duna-kanyarban a korábbinál sokkal sűrűbb erődláncolatot eredményeztek. A *castellum*ok számának további növekedését fogja eredményezni a légifotós kutatások fellendülése, mivel már az eddigi kezdetek is igen biztatók. Az utóbbi néhány év ilyen jellegű kutatásai máris számos, időszakosan használt földtábor eredményeztek Brigetio környékén, Sárszentágota és Horvátkimle közelében, valamint néhány más lelőhelyen. A kutatások eredményeként az őrtornyok

1. Legiotáborok: 1 – Aquincum (Óbuda), 2 – Brigetio (Szőny). Az aquincumi tábor keleti oldalán a késő római erőd. Hasonló sejthető a brigetioi tábor északi oldalán

száma csaknem megkétszereződött, és esetenként a limes-utat is 30-40 km-es szakaszokon lehet pontosan követni.

ERŐDÍTMÉNYEK

A *ripa* mentén a Kr. u. 1–2. században kiépített erőrendszert nagyjából arányos lineáris megszállást eredményezett. Mind a legiok, mind pedig a segédcsatatok idővel erődítményekké kiépített táborai a Duna közvetlen közelében, a tartomány és egyben a Római birodalom határán találhatók. A birodalom egésze szempontjából érvényes lineáris határvédelem a helyi sajátságoknak és a stratégiai követelményeknek megfelelően kisebb-nagyobb eltéréseket mutat, a folyami határ, a *ripa* erősebb készítményt jelentett e határvonal tényleges megszállására. Ez jellemzi Pannonia, illetve a később két, majd három pannoniai határtartomány védelmi rendszerét.

Természetes, hogy a terep adta sajátságokat nemcsak a határvédelem provincia szintű kialakításakor, hanem az egyes erődítmények helyének megválasztásánál is gondosan mérlegelték. A diagonális utak, amelyek a Duna felé vezettek, a legtöbb esetben nem értek véget a folyónál, hanem a túlsó parton folytatódtak a Barbaricumban. Természetes és igen jó közlekedési lehetőséget biztosítottak a mindkét oldalról a Dunába torkolló folyók. A kutatás már régen felfigyelt arra, hogy a legkorábbi csapatkoncentráció az ilyen helyeken jött létre a Duna partján, a korai táborok a fontosabb átkelőknél létesültek.

Augustus és Tiberius korában Carnuntum környékén és

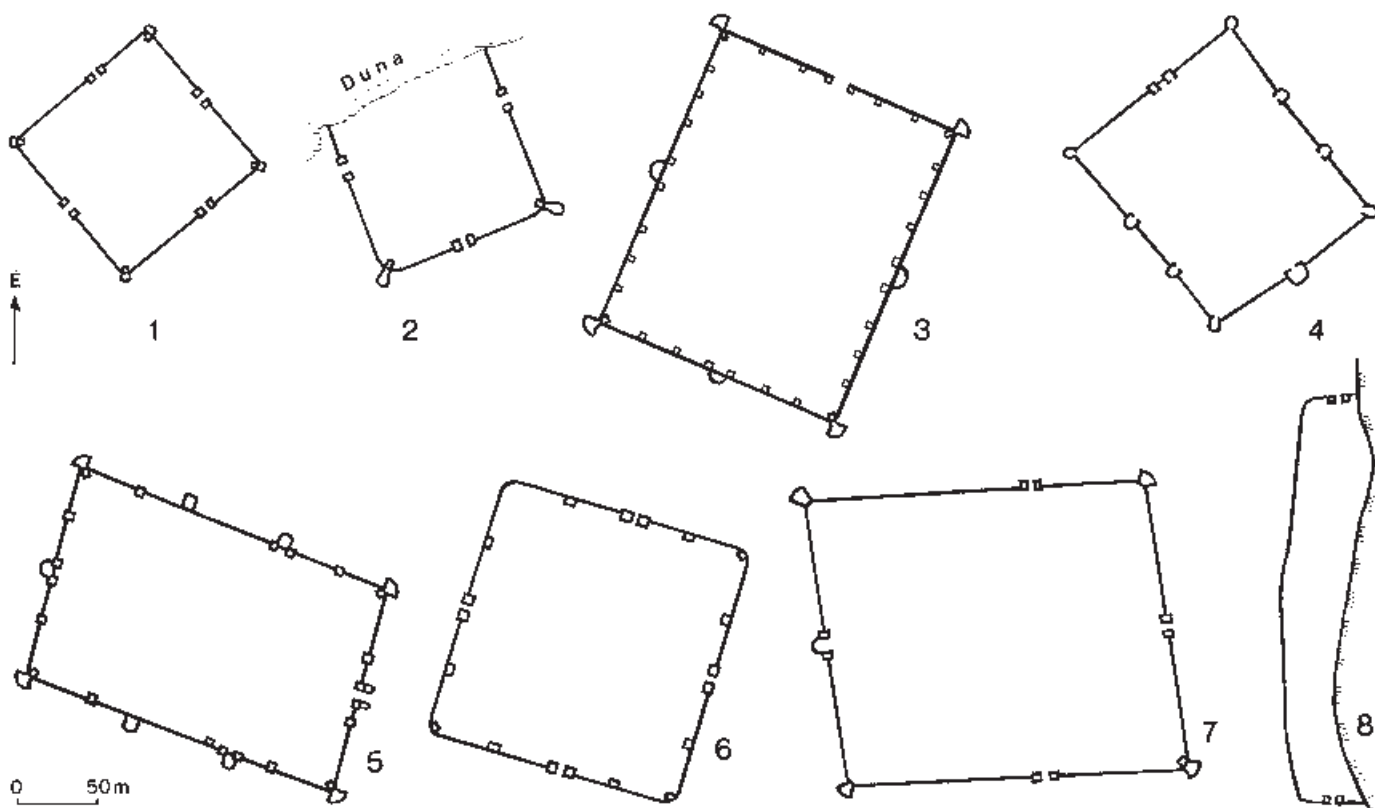
a Száva torkolata közelében tartózkodtak csapatok a Duna közelében, ezekről azonban nincsenek régészeti bizonyítékok. Nehéz eldönteni, hogy állandó táborozásról volt-e szó vagy csupán alkalmi, az egyes háborúkkal és diplomáciai intézkedésekkel (Kr. u. 6–9 és 17) kapcsolatos ideiglenes felvonulásról. Claudius korában épült Carnuntum első legiotábor, és ugyanerre az időre tehető Arrabona, Brigetio, Budapest–Víziváros, Lussonium és Lugio legkorábbi auxiliaris táborai. Noha régészeti adatok nem állnak rendelkezésre, egészen biztos, hogy a Dráva és a Száva torkolata közelében is több segédcsatapat állomásozott ekkoriban Mursa és Sirmium környékén. Az említettek közül az egyébként is bizonytalan Vetus Salina esetében nem lehet fontos útvonal dunai végpontjáról beszélni.

A segédcsatatok nagyobb hányada Vespasianus és Domitianus korában került a Duna partjára. Ekkor épült Aquincum legkorábbi legiotábor, de a segédcsatatok táborai is több esetben erre az időszakra vezethetők vissza. **(2. kép)** Ugyanakkor a régészeti kutatás hiányosságai folytán több erődről vagy egyáltalán nincsenek adataink vagy csak bizonytalanul értékelhető leletek állnak rendelkezésre. A magyarországi határszakaszon Vespasianus korában helyeztek csapatot Solvába, Cirpibe, Aquincumba és valószínűleg Intercisába, és ha már nem korábban, akkor ebben az időben épültek az első auxiliaris táborok Albertfalván és Adonyban. Esetleg Domitianus korában létesítették a camponai tábor, de ha így történt, a palánktábor nem a későbbi kőerőd helyén épült, mivel az alatta azonosított palánktábor Traianus korára keltezhető. Ugyancsak Domitianus korában, 89-ben létesült az aquincumi legiotá-

2. Aquincum, a legio erődjének déli kapuja és környéke nyugat felől

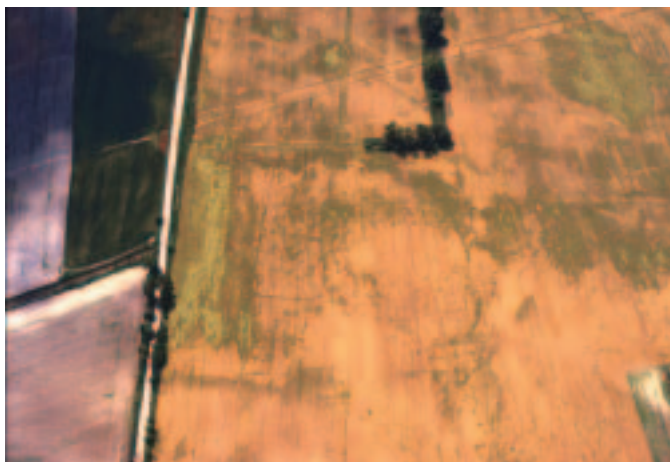
3. Auxiliáris táborok: 1 – Quadrata (Barátföldpuszta), 2 – Ad Statuas (Ács-Vaspuszta), 3 – Azaum (Almásfüzitő), 5 – Ulcisia Castra (Szentendre), 6 – Matrica (Százhalombatta), 7 – Intercisa (Dunaújváros). Késő római: 4 – Tokod, 8 – Lussonium (Dunakömlőd)

bor. A Domitianus-kori táboralapítások kérdése nem tekinthető lezártnak, mivel az epigráfiai források a 80-as években az auxiliáris csapatok számának jelentős emelkedését mutatják, ami azonban a táboralapításokban eddig nem mutatható ki.

A teljes és a továbbiakban állandóvá váló határmegszálás Traianus uralkodása idején következett be. Ekkor, 100 körül létesült a brigetioi legiotábor. Az összes további ismert esetben ekkor alapították az *auxiliaris castellum*okat, így óvatos becslés szerint ekkor, legkésőbb Hadrianus uralkodásának az elején kialakult a két Pannonia – mintegy két évszázadon át lényegi változtatás nélkül fennálló – határvédelmi rendszere. A Traianus-korra keltezett új segédcsoport-táborok a következők: Ad Flexum, Quadrata, Ad Statuas, Azaum, Ulcisia Castra, Campona, ha itt nem állt már korábban is palánktábor, Matrica. (3. kép)

Néhány esetben idővel módosították az erőd helyzetén. Ugyanakkor számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy még több olyan korai palánktábor kerül elő, amelyet elhagyva egy közeli vagy valami távolabbi helyen emelték utóderődítményét. Matricában – a korábbi feltételezéssel szemben – nem beszélhetünk a korai táborhely módosításáról, Intercisában azonban nagy valószínűséggel igen. Itt az ismert *castellum*tól délre került elő egy V-keresztmetszetű

4. Brigetio, menettábor

5. Intercisa, az auxiliaris erőd déli kapuja és környéke a feltárás idején, 1975-ben

árok, amelyből korai táborra lehet következtetni. Hasonló táborhely-áthelyezéssel Lussoniumban is számolni kell.

A közelmúltban talált újabb segédcsoport-tábor Sárszentágota közelében ugyancsak palánktábor volt, amelyet nagysága alapján *cobors* épített. Lelet vagy más információ ugyan nem áll rendelkezésre, de helyéből, a Dunától való távolságából ítélve az 1. század derekára vagy a Flavius-korra lehet tenni létesítésének idejét. Bizonytalan a helyzet Tokodon az Erzsébet-aknánál. Korai római táborra utaló régészeti adattal ugyan nem rendelkezünk, de feltűnő, hogy a korai, jelentős bennszülött leletanyaggal együtt itáliai terra sigillata-töredékek és más kora római, a katonai táborhelyek anyagára jellemző leletek, továbbá az *ala I Britannica* bélyeges téglája és az *ala Frontoniana* egy katonájának 110-ben kiadott katonai diplomája került elő. Mindezek arra utalnak, hogy itt egy korai táborral lehet számolni. A budapesti Bem tér közelében lévő auxiliaris tábor helyzete más. Az utóbbi években meglepő eredményeket hozó feltárások jelentős, több rétegű római épületeket hoztak felszínre, amelyeknek korai faépítményei az előkerült itáliai terra sigillata-leletek alapján az 1. század derekára keltezhetők. Nem tudni, hogy a korai, kétségtelenül katonai táborra utaló építmények átalakítása katonai vagy polgári célokat szolgált-e. Mindkét eset új megvilágításba helyezi Aquincum katonai topográfiáját, helyőrségeinek kérdését.

Az eddig tárgyalt korai katonai táborok néhány kivételtől eltekintve palánktáborok voltak. Több esetben meg lehetett állapítani a palánkfal szerkezetét is. Ahol erre utaló egy- vagy kétsoros cölöpsor nyoma nem került elő, arra lehet következtetni, hogy gyeptéglából emelték a földsáncot kívülről megtámasztó falat. Palánktábort még Traianus kora után is építettek.

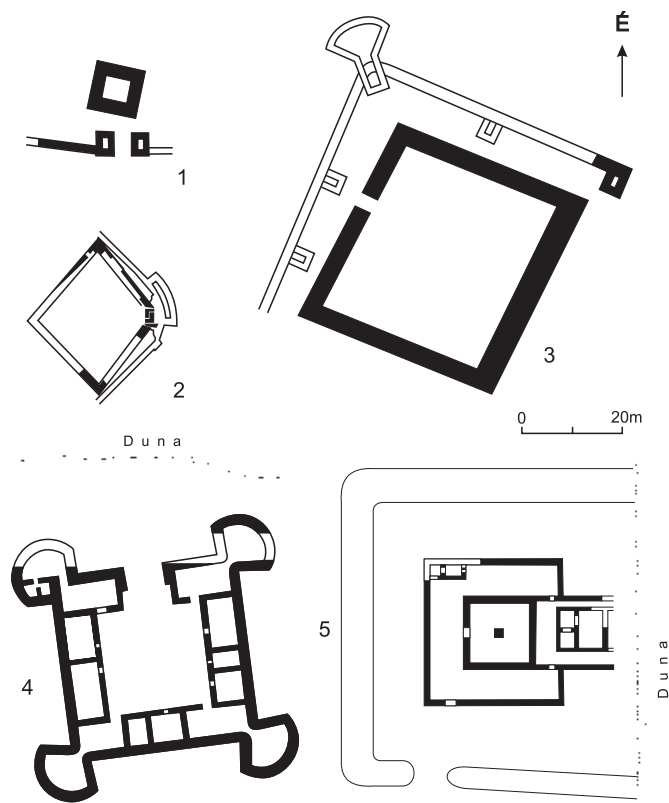
Az utóbbi években – elsősorban O. Braasch légi régészeti tevékenységének köszönhetően – számos újabb tábor ismertünk meg Brigetio környékén, mind pannoniai, mind pedig barbár területen. (4. kép) A Brigetio környékén eddig azonosított időszakos földtáborok (me-

nettábor, esetleg gyakorló tábor) száma 18, de a közelmúltban Horvátkimle közelében is sikerült felfedezni egy római tábor árkanak a körvonalát. Ezeknek a táboroknak a datálása a terepbejárásokon gyűjtött vagy az ásatáson szerzett leletek megismeréséig igen bizonytalan, de a szlovákiai ásatási eredmények alapján feltehető, hogy a brigetioi táborok többségükben a markomann háborúk idején keletkeztek.

A Pannonia magyar határszakaszán épült legiotáborok már az 1. század végén kőből épültek, az auxiliaris táborok azonban nem. Lehetséges, hogy Solva, Ulcisia Castra, Albertfalva és Vetus Salina auxiliaris táborainak kőbe való átépítése Traianus korában következett be. A nagyobb mértékben azonban csak Hadrianus idején megkezdett folyamat a markomann háború idején megtorpant, és sok esetben csak Commodus idején ment végbe vagy fejeződött be.

Az intercisai *castellum* kőbe való átépítésére Commodus korában került sor. Déli kapuját azonban ekkor csak egy egyszerű fatorony zárta el, az erőd fal két oldalról a kapunyílásig haladt. A két kaputornyot csak később építették, és ennek során elbontották a falnak a kaputornyok területére eső részét. Ennek az alapárka azonban szerencsés módon megmaradt a tornyok belsejében. A kő kaputornyok csak később, valószínűleg Caracalla korában, de mindenképpen III. Gordianus előtt épültek meg itt. (5. kép) Hasonló a helyzet Quadrata erődjénél is.

Az így kialakult középső császárkori erődrendszer mintegy 200 éven át állt fenn. Az auxiliaris táborok nagyjából egyenletesen elhelyezve alkalmasak voltak a két Pannonia folyami határának a védelmére. A köztük lévő átlagos távolság mintegy 10 mérföld volt, 15 mérföldes távolság ott jelentkezik, ahol a Duna több ágra szakad vagy mocsaras terület kíséri, mint a Mosoni-Duna mentén vagy a Sárrét vidékén. A legnagyobb távolság Solva és Cirpi között van. A 32 mérföldes távolságot a hegyes vidék indokolja. Az erődítmények késő római periódusa és rendszere elválaszthatatlan a késő római hadseregreformtól. A Diocletianus

6. Késő római kiserődök: 1 – Lussonium (Dunakömlőd), 2 – Cirpi (Dunabogdány), 3 – Azaum (Almásfüzitő), 4 – Visegrád–Gízella telep, 5 – Solva-19 (Pilismarót–Malompatak)

korában megkezdett és a Constantinus korában kiteljesedett reform egyrészt végérvényesen elkülönítette egymástól az operatív, birodalmi katonai erőket a határvédelemmel megbízott provinciális seregektől, másrészt – részben a 3. századi válság idején esetenként fölmorzsolódott és megszűnt csapatok pótlására – új csapatok alapításával átalakította a *limitaneus* haderőt. A reformok nem kímélték a meglévő és a nevükben továbbélő legioakat és auxiliaris csapatokat sem, hiszen ezek szervezete is módosult, létszámuk erősen lecsökkent. Ezek a változások az erődítményrendszerre is nagy hatással voltak. Az egyik következmény az volt, hogy a lineáris védelemtől a valós veszély következtében áttértek a mélységben való védekezésre, amelyben a mozgó hadsereg és támaszpontjaik mellett nagy szerepet kaptak az erődített városok és a szükség esetén mobilizálható, milícia jellegű egységeik. A másik következmény a határvonalon lévő erődítményeknek a szükségleteknek megfelelő átalakítása volt, ami kettős következménnyel járt. Az egyik az erődöknek az igazi védekezésre, az ostromok kivédésére való, fokozottabb felkészítése, alkalmassá tétele, ami a védőfalak megerősítésével, de még inkább messze kiugró sarok- és oldaltornyok építésével járt, amelyeknek törvényszerű velejárója volt a korábbi, a fal közelében húzott védőárok betemetése, és távolabb egy másik felhúzása. Az új árkok tehát a messze kiugró tornyokat is védik. A másik pedig az erődnek mint laktanyának az átala-

kított vagy kicserélt, általában kisebb létszámú helyőrség igényeinek megfelelő, idővel pedig civilek befogadását is alkalmassá tevő átalakítása. Ennek a leglátványosabb része az volt, hogy elhordták a védőfalak belső oldaláról az *aggert*, hogy a helyén folyamatos helyiségsort építsenek.

A három pannoniai határtartomány késő római katonai építkezéseit ennek tükrében vizsgálja a kutatás. A késő római építkezések időbeli meghatározása még nem tekinthető véglegesnek. A meglévő erődök átalakítása folyamatosan zajlott Diocletianus, I. Constantinus és II. Constantius alatt, a pontos korhatározás és az építkezések tipológiai jellemzői azonban még további vizsgálatot igényelnek. Az utolsó jelentős katonai építkezésre Valentinianus korában került sor. A halála utáni évekre keltezett kampány, amelynek során a belső pannoniai erődök patkó- és legyező alakú tornyait hatalmas, kerek tornyokkal váltották föl, Pannoniában egyetlen esetben sem fordul elő, ami arra utal, hogy a *ripa Pannonica* erődjére fordított anyagi ráfordítások és ezáltal a *limitaneus* egységekre fordított figyelem vésszesen csökkenni kezdett.

A két legiotáborban hiányzik a késő római építkezés, átalakítás nyoma. Az aquincumi táborban a *porta praetoria* átalakítása az utolsó építkezés és ez a tetrachia korára tehető. A tábor azonban hamarosan elhagyták, és helyette Constantinus idején a keleti oldalon egy új erőd épült. Mivel a brigetioi legio tábornál sem épültek legyező alakú tornyok, könnyen lehet, hogy itt is hasonló megoldás született.

Szinte minden korábbi erődben – ahol volt feltárás – van tudomásunk késő római építkezésről. Kivételt képez az albertfalvai erőd, amit a 3. század válsága idején vagy azt követően kiürítettek. Azokban az erődökben, ahol volt feltárás, a kutatók általában a 4. század első felére, Constantinus korára keltezik a nagy átépítést, ami sok esetben helyes lehet. Tény azonban, hogy sokszor hiányoznak a kelezésre vonatkozó egyértelmű bizonyítékok. Intercisa esetében sikerült kimutatni, hogy erre az átépítésre II. Constantius vagy I. Valentinianus uralkodása idején került sor, ahol azonban az utóbbi inkább teoretikus, mintsem valós lehetőség. A Quadrata és az Ad Statuas legyező alakú tornyaiban előkerült érmek pedig arra utalnak, hogy ezeket a 4. század ötvenes éve előtt építették.

A késő római korban új erődítmények is épültek. **(6. kép)** Ezek részben a korábbi táborformát követő, szabályos négyszögű építmények, mint a budapesti Március 15. téri vagy a tokodi erőd, részben azonban magaslati erődítmények, amelyek a korábbi elvvel szakítva, alaprajzukkal messzemenően alkalmazkodnak a terepalakulatokhoz. Ezek az erődök a védelmi elv még következetesebb alkalmazására utalnak, amikor már nem csak az épített védműveket, hanem a számukra kedvező terepalakulatokat is igyekeztek kihasználni az ellenséges támadások kivédésére. Pontos keltezésük megoldatlan. Az egyik felfogás szerint a tetrarchia korában épült a Március 15. téri erőd, erre azonban nincs biztos adatunk. Többek véleménye szerint azonban csak Constantinus idején épült.

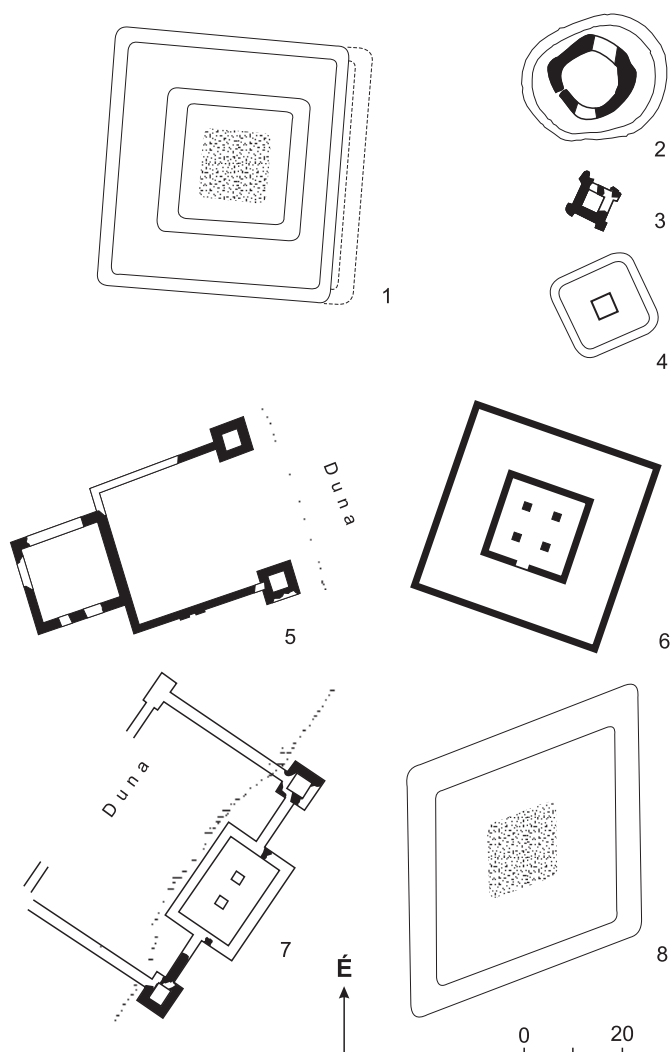
Hasonló bizonytalanságok merülnek fel a magaslati erődökkel kapcsolatban is. A pilismarótitól eltekintve, amit a kutatás a *Castra ad Herculemmel* való azonosítás révén tetrarchia korinak tart, a többinek az építése – beleértve a lussoniumit is – Constantinus vagy II. Constantius korára, részben pedig Valentinianus korára tehető. A *ripa Pannonica* legutolsó építési korszaka Valentinianus halála után következett be, amikor 10–30 méter kiterjedésű toronyszerű erődöket emeltek részben önállóan, részben pedig a meglévő erődök területén. Ez a tény világosan utal arra, hogy építésükkor már nem volt olyan létszámú katonaság az erődökben, amely kellő védelmet tudott volna biztosítani a több száz méter hosszúságú erődfalakkal rendelkező táboroknak.

Az Arrabonában talált, mintegy 40 méter hosszú, 320 centiméter széles alapfalról feltételezhető, hogy az egy késő római kiserőd egyik, csaknem teljes hosszában megismert fala. Míg Arrabona esetében csak feltételelesen lehet szó ilyen típusú erődről, Lussonium esetében ez már bebizonyosodott: a késő római erőd déli kapujától néhány méterre a belső oldalon előkerült egy 10×9 méteres, 2,30 méter falvastagságú kiserőd.

Soproni Sándor nézete szerint ezeket az erődöket közvetlenül a hadrianopolisi csata után építették, amikor a válságos helyzet miatt a *limitaneus*-alakulatokból pótolták a mozgó hadsereg nagy arányú vérvesztését, és mivel a határ menti csapatokat már nem tudták feltölteni, az erősen lecsökkent létszámhoz igazították az erődöket. A kiserődök azonban az intercisai és a lussoniumi ásatási eredmények tanúsága szerint valószínűleg nem közvetlenül a Valens halála utáni időben épültek, hanem az 5. század fordulóján.

ÖRTORNYOK

Talán az őrtornyok kutatása tükrözi a leghívebben a pannoniai limeskutatás alakulását. A nagyobb katonai erődítmények felderítése lényegesen könnyebb, mint ezeké a sokszor egészen kicsi, és ha fából voltak, csak felszíni nyomot is alig hagyó építményeké, így feltárásuk jelentős lemaradással követi a nagyobb erődítményekét. Azokon a területeken is, ahol a *castellum*okban már megindult a munka, a környező őrtorony-hálózatról még mindig alig tudunk valamit. Pedig a római hadvezetés kezdettől fogva súlyt helyezett határai biztonságos őrzésére. Lentulus Augustus-kori hadjárata kapcsán olvashatjuk a megjegyzést Florustól: *citra praesidia constituta*, csak éppen azt nehéz eldönteni, hogy milyen jellegű határok mentén milyen típusú őrállomások építéséről van szó. Természetes dolog, hogy a *ripa* állandó jellegű katonai megszállásától, Tiberius, majd Claudius korától kezdve annak ellenére mind határozottabb felügyeletet kellett gyakorolni a határvonalon, hogy a túlpárti népekkel kifejezetten jó szerződéses viszonyt sikerült volna kialakítani. Ez azonban elsősorban az auxiliaris táborok építésében nyilvánult meg, nem az

7. Őrtornyok: 1 – Intercisa-6 (Kisapostag), 2 – Arrabona-9 (Gönyű), 3 – Gerulata-4 (Bezenye), 4 – Azaum-3 (Neszmély), 5 – Úlcisia Castra-1 (Szentendre), 6 – Úlcisia Castra-2 (Budakalász), 7 – Lugio-1 (Dunafalva), 8 – Intercisa-10 (Kisapostag)

őrtornyokéban. A folyami határok őrzését ebben az időben feltehetően inkább rendszeres őrjáratokkal látták el, nem pedig őrtornyokban figyelő katonasággal. Legkésőbb a Kr. u. 1. század század végére azonban a Traianus-oszlop tanúsága szerint általánossá vált a határok mentén a fából épített őrtoronyosor.

A régi és az újabb légifelvételek és az egyéb munkák jelentős eredményt hoztak az őrtornyok kutatása terén. Számuk csaknem megkétszereződött az utóbbi húsz év idején, és olyan területeken is jelentős számbeli növekedés tapasztalható, ahol korábban alig egy vagy két ilyen objektumot ismertünk. Ilyen részben az Arrabona környéki szakasz, de még inkább az Annamatiától délre eső terület. Érdekes viszont, hogy a legkutatatlanabb területen, Szekszárd és az országhatár között, alig sikerült változtatni az eddigi igen rossz arányon. Ennek ellenére biztosra vehető, hogy az intenzív kutatások itt is jelentős számbeli növekedést fognak

hozni. Eddig csupán a Solva–11a torony árkából került ki 1. századra keltezhető anyag, de a torony maradványai már teljesen elpusztultak, így nagyságát vagy szerkezetét nem lehet megállapítani, egyedül mintegy 30 méter átmérőjű árka volt megfigyelhető. Az *ala I Britannica* 1. századra tehető bélyeges téglája alapján az Azaum–1a burgusról lehet még feltételezni, hogy hasonló korú, itt azonban még nem volt ásatás.

A 2. századra keltezhető őrtornyok sem ismertek lényegesen nagyobb számban. A korábbiak közül meg lehet említeni a Crumerum–1 burgust, amely leletei alapján ettől kezdve volt használatban, és azokat a fatornyokra utaló nyomokat, elsősorban árokszakaszokat, amelyek többnyire a Pilismarót környéki burgusátások során kerültek napvilágra. Vannak köztük már kőtoronyok is, amelyeknek az oldalmérete akár 16 méter is lehet (Solva–20), azonban az újabban feltárt vagy megismert 2. századi tornyok alapján nem ez az általános. A kutatás rendre megemlékezik a Commodus-kori burgusokról, amelyekre a csaknem teljesen azonos szövegű építési feliratok utalnak. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy nemcsak burgusokat, hanem *praesidium*okat is említenek a kövek, tehát két eltérő építményszerűségről van szó. Mivel azonban *latrunculi* titkos üzemleiről van szó, olyan helyen álltak ezek az építmények, ahol remény volt föltartóztatásukra. Az intercisai magaspart szélén épített tornyok (Intercisa–11, 12, 13 és 17) ilyen burgusok lehettek. Alaposabb elemzésre csak a késő római, azon belül a Valentinianus-kori tornyok alkalmasak. A Dunakanyarban kivétel nélkül kőből épültek, a délebbi határszakaszon, Intercisa és Annamatia környékén fából. A nagyjából 10 méter oldalélű tornyot az esetek többségében négyzetes árok, Intercisa környékén és egybütt kettős négyzetes árok övezte, kivételesen azonban kör alakú árokkal is találkozunk. Csak a Valentinianus-kori őrtornyok esetében találkozunk külső kerítésfallal. Többnyire az árok belső oldalán építették, ekkor természetesen az *agger* támasztásában is szerepet kapott, de előfordul az árok külső oldalán is, mint Crumerum–2 burgus esetében. A torony méretétől függően az emeleti földem alátámasztására oszlopok szolgáltak. Így Solva–19. kiserődbe egy pillért építettek be, a lényegesen nagyobb Solva–23a, a Cirpi–2 és Ulcisia Castra–2 burgusba négy-négy oszlop került. (7. kép)

Figyelmet érdemel a Valentinianus-kori őrtornyok méretbeli megegyezése. Ez csak úgy történhetett, hogy központi tervek szerint dolgozott a katonaság. A megegyezés az árkok, a kerítésfalak fontosabb adataira is vonatkozik, érdemes tehát ezeket is bevonni a vizsgálatba. Megfigyelhető, hogy az árkok tengelyüknél mért nagysága igen gyakran 25–26 méter vagy ennek a kétszerese, mintegy 52 méter. Feltehetően 100, illetve 200 lábról, annak itt általános, mintegy 27 centiméteres egységéről van szó. Hasonló a helyzet a falszélességek esetében: a rendre 1,05 körüli érték 4 láb szélesen húzott, az 1,35–1,4 méter széles fal pedig (így Solva–19) 5 láb szélesen húzott falra enged következni. A Cirpi–2 burgus fala 1,6 méter széles, ami 6 lábnak

felel meg, az árok tengelytől árok tengelyig mért kiterjedése pedig 32,5 méter, ami viszont 120 láb. A megegyezés feltűnő, tehát igen nagy valószínűséggel valós összefüggésekről van szó. A méretazonosság kiterjeszthető a kettős árokkal övezett tornyokra is. Ezek belső árka ugyancsak a 25–28 méteres értéket mutatja.

A rombikus árokkal övezett tornyok önálló típust alkotnak, valószínű keltezésük az Intercisa–10 torony alapján a tetrarchia kora. Hasonlóképpen összetartoznak a négyzetes kettős árokkal övezett, minden valószínűség szerint Valentinianus-kori tornyok, amelyek elsősorban az Intercisa–Lussonium közötti szakaszon fordulnak elő, de néhány más esetben is ilyen toronnyal kell számolni. Feltűnő viszont ezek teljes hiánya a Solva–Aquincum közötti szakaszon és megfordítva, az ott gyakori toronytípus sem valószínű, hogy jelen van attól a szakasztól délebbre. Minden bizonnyal más katonai körzettel kell számolni Valeria e két területe között is.

Különbséget kell tenni őr- és jelzőtorony között. Ahol a limesút közvetlenül a Duna partján haladt, mint a Dunakanyar területén igen hosszan, nem különböztethetők meg, másutt viszont valóban világosan elkülöníthetők a kifejezetten határvédelmi célból a Duna partján vagy a fennsíkok peremén, a vízmosásos völgyek szélén emelt őrtornyok a távolabb haladó limesútnak általában a belső oldalán épített jelzőállomásaitól, amelyek azonban tipológiailag nem vagy csak minimális mértékben térnek el egymástól. Ilyen eset figyelhető meg Pilismarót területén, ahol a limesút a mai országút nyomvonalában haladt, vagy Ercsi, Rácalmás, Kisapostag vagy Báta térségében, ahol a limesút messze kanyarodik a Dunától. Ezekben a helyeken rendre megjelenik egy második őrtornysor is a part közelében. Jelenlegi adataink azonban nem engedik meg annak elemzését, hogy milyen időbeli kapcsolatban állt egymással a két rendszer.

A pannoniai késő római határvédelem egyik jellegzetessége a Duna partjain épített hídfőállások sora. Hasonló építményeket a Rajna-vidékről ismer a kutatás. Jelenleg 14 ilyen létesítményt ismerünk vagy gyanítunk Pannonia Prima és Valeria határvonalán. Pannonia Secunda határa mentén csupán a Dunától kissé távolabb fekvő, bácsi hídfőállítás ismert. Soproni Sándor kiemelte, hogy a hídfőállások a Duna mindkét partján megtalálhatók, többnyire párosan fordulnak elő. Létesítésüket és használatukat az alföldi nagy sáncrendszer feltételezett használati idejére, a 324–378 közötti időre keltezte. A rómaiak a határfolyókat, így a Dunát is és azok több mérföldes túlpárti sávját sajátjuknak tekintették. A hídfőállások tehát – amelyek katonai támaszpontként és raktárbázisként egyaránt működhetek – a 4. századi katonai megújulás és a szomszédos népekkel kötött szerződéseknek a függvényében jöttek létre, és mint ilyenek, nem hozhatók közvetlen összefüggésbe az alföldi sáncrendszerrel. Ennek ellenére megállapítható, hogy a legnagyobb számban éppen Valeria határa mentén, tehát eddig a nagy sánc által övezett terület északi részén kerültek elő ilyen típusú erődítmények.

LIMESÚT

A pannoniai limesutat részben leírja az *Itinerarium Antonini* és a *Tabula Peutingeriana*, amelyek azonban nem alkalmasak arra, hogy meg lehessen állapítani pontos nyomvonalát (l. a fejezet címlapképét). Régebbi és újabb régészeti adatok, valamint légi régészeti megfigyelések alapján ma már esetenként 30–40 kilométer hosszan tudjuk követni vonalát. Mivel egyes szakaszokon a Duna többször megváltoztatta medrét a római kor óta, és mivel az elmúlt két évszázad szabályozásai néhány kanyart átvágtak, csak ezek figyelembe vételével lehet az út és a Duna viszonyát vizsgálni. Olykor, mint például Mosonmagyaróvár környékén viszont éppen a limesút és a táborok segítenek meghatározni a Duna római kori partvonalának pontos helyzetét. **(8. kép)** Az ismert szakaszok alapján elmondható, hogy a katonai mérnökök olyan közel vezették az utat a Dunához, amennyire az áradási és a terepviszonyok csak megengedték, a mocsaras területeket elkerülték vagy töltést építettek az út alá, mint például Szekszárd területén. Az is megfigyelhető, hogy az utak nagyon hosszú, nyílegyenes szakaszokkal rendelkeznek. Ezek az esetenként 10–20 kilométer hosszú szakaszok az út nyomvonalának gondos mérnöki kitűzésére vallanak. Ilyen szakaszokat lehetett találni Százhalombattától északra, Ercsi és Adony között vagy Dunaföldvártól délre. *Csapó Benjamin* egyik térképe bizonyítja, hogy ezt a jellegzetességet a múlt század elején még fel lehetett ismerni a terepen.

8. Valeria katonai parancsnoka (*dux*) felügyelete alá tartozó erődök és az őket jelképező épületek ábrázolása a *Notitia Dignitatum*ban

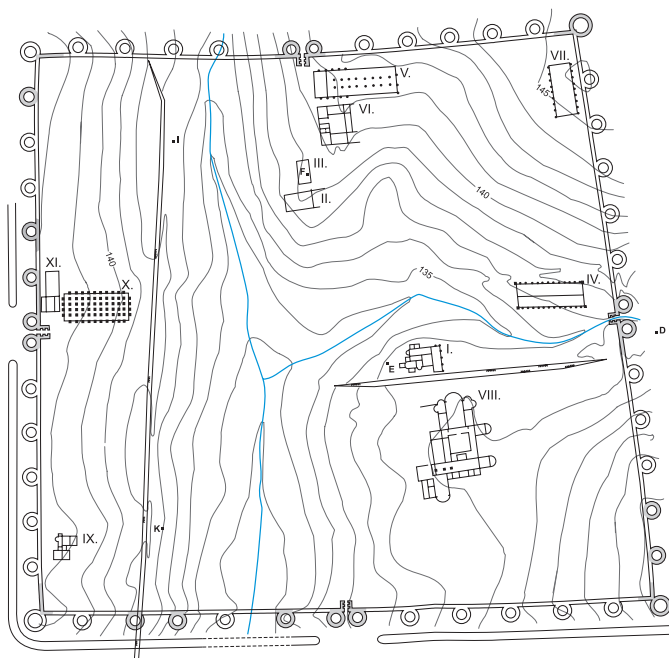
A limesút tábortól táborig haladt, a táborokban a *via principalis* is részét képezte, de majdnem minden esetben található egy másik, megkerülő út is. Ha a tábor olyan helyen építették, hogy az utat nem lehetett rajta átvetelni, mint Aliscában, akkor csak egy bekötőút vezetett hozzá. A jelzőtoronyok a legtöbb esetben az útnak a Dunától távolabb eső oldalán épültek, az őrtornyoknak azonban csak akkor volt kapcsolata az úttal, ha az közvetlenül a Duna partján futott. A limesutat pontosan tűzték ki, hosszát pontosan mérték. A távolságot Vindobonától, Carnuntumtól, Brigetiótól vagy Aquincumtól számított mérföldekben adták meg. Az eredeti helyükön talált mérföldkövek nagy segítséget nyújtanak az út nyomvonalának és a távolságadatoknak a rekonstrukciójában. Dunajúvárostól délre 3. századi mérföldkövek segítségével sikerült a három nyomvonalat pontosan keltezni.

A limesút szerkezete más az erődökben és más a településeken kívül. A Brigetióból, az Aquincumból és az Intercisából ismert esetek alapján vastag alapozásra kőlapborítás került az erődökben, azokon kívül azonban többnyire csak kavicsborítással látták el. Néhány metszet alapján elmondható, hogy az út ágyát 80 centiméter mélyen alapozták, amely több rétegben követ és földet tartalmazott, majd erre került a kavicsos burkolat. Mint katonai objektumot, az utakat is a katonaság építette és tartotta karban. Erre utalnak a mérföldkövek útjavításra vonatkozó adatai. Az utak építését és karbantartását minden bizonnyal szakaszokra osztották az egyes csapatok és egységeik között. A jó vonalvezetésű és szilárdan megépített római utakat, így a limesutat is még sokáig használták a római kor után, hiszen ez volt az egyetlen, télen is használható közlekedési vonal. Így volt ez a középkorban és később is, egészen a modern országutak megépítéséig. Nem véletlen tehát, hogy még modern országútjaink is – részben legalábbis – megegyeznek a római utakkal.

KÉSŐ RÓMAI ERŐDÖK
PANNONIÁBAN

Tóth Endre

Keszthely–Fenépusztán, Környén, Ságváron és Alsóhetényben nagy, négyzet alakú, kerek oldaltornyos falakkal körbezárt építmények alapfalait rejtje a föld. Alaprajzuk nem emlékeztet a római városokra, sokkal inkább hasonlít a katonai építményekre. Rendeltetésük sokáig vitatott volt. Az összes erődnél meglévő kerek oldaltornyok miatt nem volt kétséges, hogy ezek a 4. században épült objektu-

9. Az alsóhetényi erőd II. periódusa

mok azonos építészeti típust képviselnek, azaz a Dunántúl belsejében épült erődök valamilyen módon összetartoznak. Az erődfalakkal körbevett, táci 4. századi rommező mindazokat a jellegzetességeket magán viseli, ami a belső erődök első periódusát jellemzi, ezért a belső erődök közé kell sorolni.

Az 1970-es évek végéig csupán Keszthely–Fenékpusztán folyt régészeti feltárás. Mivel kerek oldaltornyokkal nem építettek táborokat a pannoniai határszakaszon, eleinte erődített településnek, erődített városnak tartották ezeket a létesítményeket, amelyek védelmet nyújthattak a környező földművelő lakosságnak, akik a 4. századi barbár betörések alkalmával az erős falak védelmébe tudtak menekülni.

Az erődök rendeltetésének, alaprajzának, építéstörténetének kérdésében eredményeket hozott a 25 évig tartó ásatás. A máig beépítetlen területű Alsóhetényben 1969–1971-ben, majd 1981-től 1994-ig, Ságváron a falu alatt 1971–1979 között a Magyar Nemzeti Múzeum régészei vezették a feltárásokat. Az ásatások legfontosabb eredményeként ismertté vált, hogy az erődök eredetileg nem kerek oldaltornyokkal épültek fel. Ez azt jelenti, hogy a védműveket átépítették, s létezett egy II. periódus. Az I. periódusban vékonyabb (120–150 centiméter vastag) erődfalak, U alakú oldal- és legyező alakú saroktornyok vették körbe a települést. Ez az alaprajzi típus viszont a Duna-határ katonai építkezéseiről már jól ismert, és Nagy Constantinus (306–337) uralkodási idejére – annak végére – keltezhető. Ezért katonai építkezéseknek kell tartani az erődöket. Soproni Sándor a 4. századi igazgatási kimutatásban, a Notitia Dignitatumban felsorolt cohors parancsnokok állomáshelyével azonosította a lelőhelyeket. Eszerint Környe – *Vincentia*, Ságvár – *Quadriburgium*, Alsóhetény – *Iovia* cohors-állomáshelyek voltak.

A védművekkel közrefogott alsóhetényi erőd a legna-

gyobb alapterületű a belső erődök között. Alaprajza szabálytalan négyszög, oldalai rendre: 458, 450, 472 és 499 méter. A ságvári erőd északi oldala 298, a keleti 225, a déli és a nyugati 270 méter hosszúságú. A környei erőd rekonstruált területe 390×350 méter. Valamivel kisebb a fenékpusztai, még kisebb a táci erőd. Az alsóhetényi erődben – legalábbis ahol meg lehetett figyelni – a belső épületek felmenő falait téglából rakták.

Az erődök első és második periódusának alapterülete azonos. A védműveket legyező alakú sarok- és U alakú oldaltornyokkal építették fel. A kapuk az I. és II. periódusban is ugyanott nyíltak. Ságváron az oldaltornyok alapozása ugyan szögletes volt, de hasonlóan a táci erődhöz, a felmenő falak sarkait feltehetőleg ívesre falazták. Az alsóhetényi erőd – azonosan a többivel – lazán épült be. Épületei a négy pillérsoros horreum, egy három hajós és egy teremraktár, egy gyengébb falú gazdasági épület, karámok, „lak-tanya”, fürdő, villaalaprajzú perisztíliumos főépület. A késő császárkorban gyakori külső falpillérek, a nagy méretek és a célszerűség jellemzi ezeket az épületeket, a luxus, a belső terek bármiféle díszesebb kiképzése hiányzik. **(9. kép)**

Az ásatások eredményeként meg lehetett állapítani: a belső erődök nemcsak védműveik azonossága, hanem mind a hely kiválasztása, mind a beépítés jellege és az épületek rendeltetése tekintetében jól meghatározható, azonos típust képviselnek, tehát azonos elgondolás szerint épültek:

A) *A földrajzi elhelyezkedés:* a valeriai erődök a tartományt kelet felől határoló Dunával nagyjából párhuzamosan, egy észak–déli vonal mellett szabályos elosztással épültek; a Környe–Ságvár–Alsóhetény vonaltól a táci erőd kissé keletebbre épült fel. A fenékpusztai erődöt a Balaton nyugati végéhez telepítették.

B) *A hely kiválasztása:* az erődök telepítésére olyan helyet kerestek, ahol közvetlenül az erőd mellett bőségesen állt rendelkezésre víz. A hely kiválasztásának másik szempontja – ahol erre mód volt – az erődítmény elrejtése lehetett. Ez a ságvári és a környei erődöknél figyelhető meg leginkább.

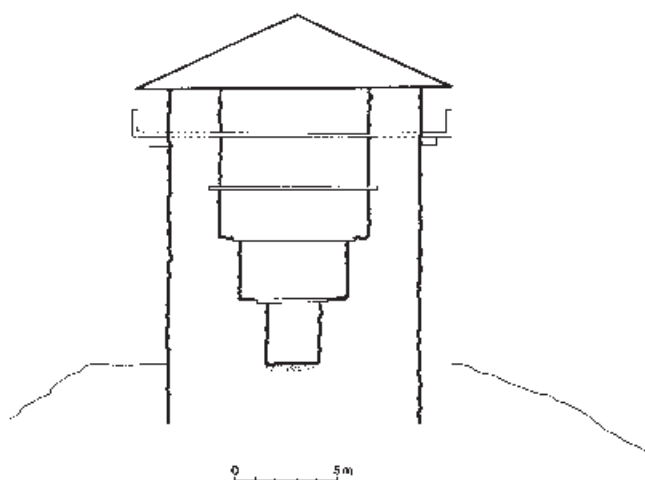
C) *A védművek:* Az erődök tájolása a környei kivételével észak–déli. A ságvári, az alsóhetényi és a táci erődök I. periódusának a négyzet felé közelítő területét körbefogó védművek alaprajza megegyezik (U alakú oldal és legyező alakú saroktornyok). A nagyobb erődöknek négy, a kisebbeknek két kapuja volt. A második periódus erődfalai pontosan az első periódusú falak helyére kerültek, és nagy, kerek oldaltornyokkal építették fel. A kapuk az oldalfalak tengelyében nyíltak.

D) *A beépítés:* a belső erődökben ugyanolyan rendeltetésű épületek álltak: villaserű főépület (Ságvár, Alsóhetény, Tác, Fenékpuszt), horreum (Ságvár, Alsóhetény, Fenékpuszt), raktárak (Ságvár, Alsóhetény, valószínűleg Fenékpuszt), fürdő (Alsóhetény, Tác, valószínűleg Ságvár). Tácon az erőd nagyobbik, déli fele még nincsen feltárva. Környén pedig a mai falu ráépült ez erődre, ezért a belterület nem kutatható.

E/ *Időrend:* a ságvári erőd építésének kezdetét a védművek építészeti típusa, a tömlőc-hegyi temető kezdete és a két objektumban előkerült érmek alapján Nagy Constantinus uralkodására (312–337), talán annak végére lehet keltezni. Az I. periódusú erődfalakat a legyező- és U alakú tornyokkal építették fel; az erődfalak ekkor még a szokásos 150 centiméter vastagságúak voltak. Az átépítés (II. periódus) a védműveket érintette. Az erődfalakat 200–250–270 centiméter vastagságúra építették át, és 14–15 méter külső átmérőjű, 200–270 centiméteres falvastagságú, kerek oldaltornyokkal együtt falazták fel. **(10. kép)** Az átépítés a fenékpusztai és az alsóhetényi kronológiai megfigyelések alapján I. Valentinianus (364–375) uralkodásának végén vagy kevéssel ezután történt. A táci erődöt azonban nem építették át. Azt jelenti-e ez, hogy kikerült a belső erődök közül és a katonai felhasználásból, ma még megállapíthatatlan. Viszont Fenékpusztán hiányzik az első építési periódus: a fenékpusztai erődöt a többenél később, kerek oldaltornyokkal építették meg.

Az ásatások eredményeként választ lehetett kapni arra, hogy az erődökben milyen gazdasági tevékenység folyt. A horreumokban raktározott gabonából félgömb alakú, földbe vágott kemencékben süttették a kenyeret (Fenékpusztá, Ságvár és Alsóhetény); vasfeldolgozásra, mezőgazdasági eszközök készítésére az előkerült nyersvas tömbökből és eszközökből (Fenékpusztá és Alsóhetény) következtethetünk. Az állatvágásokat és a húsfeldolgozást a Fenékpusztán feltárt állatcsontokkal teli szemétdöbrök és az alsóhetényi erődtől délre talált, hús-füstölő helyek bizonyítják. A belső erődök a késő római hadseregreformok eredményeként kialakított ellátó bázisok voltak, amelyeket egyrészt a határon állomásozó katonaság, szükség esetén pedig a tartományba érkező, ún. mozgó hadsereg (*comitatenses* alakulatok) ellátására és elszállásolására alakítottak ki. El tudták látni a mozgó hadsereget is élelmiszerrel, a környező lakosság számára pedig mezőgazdasági eszközöket készítettek. Az erődök-

10. Az alsóhetényi erőd kerek oldaltornyaitak alapozása

11. A ságvári őrtorony rekonstrukciós metszete

ben állomásozó 300–400 fős gyalogos egység a helyőrségi feladatokat látta el.

A késő római katonai író, Vegetius azt tanítja, hogy magasabb domb közelében nem szabad táborni ütni, mert az ellenség elfoglalhatja (*Epitoma* I 22.). A 374-es szarmata–kvád betörés alkalmával a tartományba nyomuló ellenség a Kelet-Dunántúlt hónapokra megszállta. Ez szükségessé tette az erődök védelmi képességének a növelését. A védművek falainak megvastagításán túl ennek volt köszönhető, hogy a ságvári erőd melletti Tömlőc-hegy erőd-közelé végre őrtornyot építettek. **(11. kép)** A torony mindaddig egyedülálló felépítésű Pannoniában. A limes menti őrtornyokhoz hasonló alapterületű, 12×12 méteres felületen az alapozás tömör kőfalazás; a legalsó helyiség szintjén a falvastagság 5 méter. A II. periódusban épült fenékpusztai erőd a Balaton és mocsarai miatt szinte megközelíthetetlen volt, tehát helyének kiválasztásánál a védelmi szempontokat messzemenően érvényesítették. Ez azt jelenti, hogy az erődöket a hathatósabb védelem érdekében feltehetőleg a Kr. u. 374-es nagy szarmata–kvád betörés tapasztalatai alapján építették át.

Az alsóhetényi erőd alapfalaiból mintegy 600 szétdarabolt, nagyrészt márvány sírkőtöredék, egy oltártöredék és egy márványból faragott, életnagyságúnál nagyobb császárszobor töredéke került elő. **(12. kép)** A sírkövek egy-egy stílusa a nyugat-dunántúli és a délkelet-pannoniai kőfaragással áll szoros kapcsolatban, és a Kr. u. 1. század végétől a Severus-kor végéig keltezhetőek. Mivel a Dél-Dunántúlon mindaddig hiányzik városi jogú település, lehetséges, hogy a faragványok egy olyan, ma még ismeretlen helyen fekvő municipium temetőjéből származnak, amely a 4. századra elnéptelenedett, és temetőjének a sírköveit építőanyagként használták fel.

Valeria és Pannonia Prima legnagyobb szabású, tervszerű, átgondolt, 4. századi építkezései a belső erődök. Egyedül az alsóhetényi erőd oldaltornyaiba több építőanyagot falaztak be, mint amennyire a teljes dunántúli limes őrtornyaitak Valentinianus-kori kőbe építéséhez

12. Császárszobor töredéke az alsóhetényi erődből

szükség volt. A tartomány területét lefedő nagyszabású, a katonai erődítések 4. századi alaptípusait használó, az azonos alaprajzi séma szerint építkező, majd mindezt átépítő elgondolást és tervezést – s főképpen mindennek megvalósítását – jelentős közmunkával csakis a katonai vezetés irányíthatta és végeztethette el. Az erődök utánpótlási bázisok, új ellátó központok voltak, a cohors éppen csak a helyőrségi, de legkevésbé sem a védelmi feladatokat tudta ellátni. Mindezek alapján a belső erődöket biztonsággal be lehet sorolni a késő császárkori katonai rendeltetésű, katonai ellenőrzés alá tartozó építmények közé.

	VINCEN- TIA Környe	QUADRI- BURGIUM Ságvár	IOVIA Alsóhetény	? Fenekpuszta
erődméret	16 ha	7,3 ha	21 ha	7,8 ha
erőd fal vastagsága	230–300 cm	280 cm	150–160 cm	230–250 cm
oldaltorony átmérője	1580 cm	1300 cm	1350 cm	1400 cm
oldaltorony falvastagsága	220–230 cm	200 cm	250–260 cm	240–270 cm
saroktorony átmérője	–	Kb. 1600 cm	1700 cm	1600 cm
saroktorony falvastagsága	–	250 cm	275 cm	260 cm
kaputoronyok átmérője	–	1370 cm	1350 cm	1430 cm 1380 cm

A hatalmas építmények évszázadokig állták az időjárás viharait. Nagy méretük miatt a kedvező helyen fekvő fenékpusztai erőd kivételével a római kor után már csak kőbányának használták a magyar középkorban. Mindenesetre az Északkelet-Dunántúl egyes római épületeit jól ismerte Kézai Simon, aki a hatalmas építményeket a hunokhoz és a honfoglalás kori eseményekhez kötötte. Ő írta, hogy Szvatoplukot Bánhida mellett egy régi városban győzték le, amelynek maradványai még állnak: ez a város pedig a környei erőd volt.

RÓMAI UTAK A DUNÁNTÚLON

Tóth Endre

A Római Birodalom katonai irányítását és a közigazgatás eredményes működését a földrajzi viszonyok figyelembevételével célszerűen kialakított, tartósan megépített és karbantartott úthálózat segítette elő. Nem volt ez máshogyan Pannoniában sem. A jól megépített utakon a közlekedés irányáról a katonai és a polgári igazgatási központok között a római útitérkép (*Tabula Peutingeriana*) és útikönyvek tájékoztattak (*Itinerarium Antonini* és *Itinerarium Burdigalense*).

Az úthálózat két főútra támaszkodott. Délnyugat-Pannoniából Emona és Poetovio térségéből – mintegy az itáliai Via Posthumia folytatásaként – egy főút vezetett a Dráva–Száva között kelet felé Sirmiumba és a Duna-határra, biztosítva Itália és a nyugati birodalomrész szárazföldi összeköttetését Kis-Ázsiával és a keleti tartományokkal.

A másik főút Itália határáról észak felé vezetett. A hódítás előtt már használt, de még kiépítetlen, ún. Borostyánkő-út nyomvonalát követte: Aquileiától Emonán és Poetovion keresztül észak felé a birodalom határára a Dunához tartott. Ez az út a borostyánkő-kereskedelemről az újkorban a Borostyánkő-út nevet kapta. Savaria déli kapuja közelében előkerült egy mérföldkő, amelyen kivételesen magától Róma városától mérték a távolságot: a 675 mérföld megegyezik Savariának Rómától a római utakon mért 1000 kilométeres távolságával. (13. kép)

Amikor Claudius uralkodásának végén a hadsereg felzárkózott a Duna mellé a birodalom határára, majd a Flavius-kortól kezdve megépült a part menti táborok és őrtoronylánc, a közlekedést biztosító útvonal is megépült közöttük. Az egy vonalra megszervezett katonai védelem miatt megnőtt a Duna menti út jelentősége.

Az *Itinerarium Antonini*-útikönyv a tartományi főutakat a poetovioi kiindulással olyan módon rendszerezte, hogy a katonai és a polgári igazgatási központok között áttekinthető tájékozódást tudjon adni. A tartományon keresztülvezető birodalmi főutak (a Duna menti hadiút, a Byzantium felől érkező Sirmium–Sopianae–Savaria–Augusta Treverorum/Trier közti út) után a két tetrarchia kori polgári helytartói székhelyről, Savariából és Sopianae-ből (Pécs) kiindulva a helyi leágazásokat sorolja fel. Savariából utat írt le a vindobonai (Wien) legiotáborba, Carnuntumba, Arrabonán (Győr) keresztül a brigetioi (Komárom–Szőny) legiohoz, végül pedig Aquincumba. Sopianae-ből, Valeria tartomány polgári helytartójának a székhelyéről tájékoztatta az Aquincumba, a Brigetióba és a Carnuntumba igyekvőket. Az útikönyv az egyes útszakaszok leírásánál célállomásként minden esetben a polgári és a katonai helytartói székhelyeket és a legiotáborokat adja meg.

A terepjelenségek alapján az 1980-as évektől folyt a dunántúli főutak feltérképezése. Világossá vált, hogy ma a terepen csak az útikönyvekben megadott és az állandóan karbantartott főutak nyomvonala lelhető fel. Amíg a nyu-

13. A savariai mérföldkő töredék és felirata

gat-dunántúli utak majd teljes hosszában ma is megállapítható nyomvonalon futnak, a Dunántúl keleti felében csak egyes rövidebb szakaszok határozhatók meg. A római Itinerariumban feljegyzett adatok – a sokszoros másolás miatt – hiányosak, egy-egy útállomást a távolságadattal a másolás során kifelejtettek. Az útnyomok kutatásában sokat segítenek a földrajzi névgyűjtések és a régi kéziratok térképek: a 19. század elején a földmérő mérnökök, amennyiben megvolt az érdeklődésük a mesterséges felszíni jelenségek iránt, a római útszakaszokat nem egyszer felrajzolták.

Az utak vonalvezetéséről biztonsággal megállapítható, hogy ahol a domborzati viszonyok lehetővé tették, azaz sik

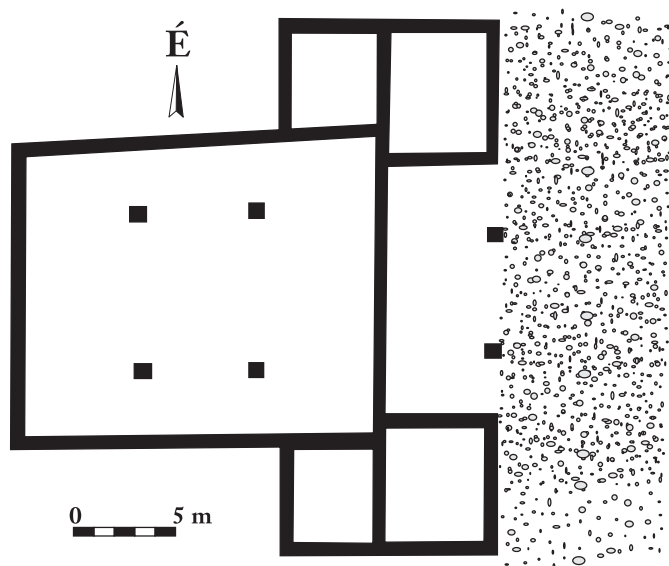
területen, a nyomvonal egyenes: ez mind a Borostyánkő-út, mind a Savaria–Arrabona közti út esetében megállapítható. Ahol a felszín dombokkal tagolt volt, ott lehetőség szerint kerültek az emelkedőket-lejtőket: a nyomvonal az azonos szintvonalat követi (ez a Duna-kanyart lerövidítő, a Pilis délnyugati szélén futó úton volt a leginkább megfigyelhető).

A Borostyánkő-út teljes szakasza ismert. Az út Lentitől délre lépi át a Drávát, és az egykori varasd–pozsonyi országút alatt vagy közvetlen környékén fut Salla municipiumáig (Zalalövő). Innen a szántóföldeken át vezet Nádasd körzetébe, majd két ágra szakadva kelt át a Rábán. A nyugati ág nyomvonala ismeretlen, de egy 18. századi térképre rárajzolták: Körmend alatt vezetett északra, Savariába. A keleti ág Katafától északra haladt át a Rábán, és nyomvonala Savariáig mindvégig pontosan ismert. A Rába déli partján egy árokkal körülvett kiserőd ellenőrizte. A rábai átkelésre épített híd helyét egy 19. századi vázlatrajz őrzi. Rempehollós és Sorokpolány között ráépült a mai út. Sorokpolánynál az út nyugati oldalán egy útállomás állt fenn a 3. század közepéig. **(14. kép)** Savaria észak–déli főútját alkotta, majd Olmód térségében lépett át Ausztriába. Nyomvonala innen Sopronig ismert, majd szintén ismert nyomvonalon tartott Carnuntumig, a Dunához.

A Savaria–Brigetio út Arrabonánál érte el a limesutat, és attól kezdve Brigetióig közös az útvonal. Savariától a Rábáig a nyomvonal végig ismert. Az út Sárvártól északra kétfelé ágazik. A délkeleti ág Aquincum felé tart. Az északkeleti ág mellett egy útállomást tárt fel Gabler Dénes. A nyomvonal Ostffyasszonyfa és Pápóc között ma már csak egy 19. századi kéziratok térképről rekonstruálható, mert elszántották. Pápócnál keletre fordul, majd átkel a Rábán, és egy útállomás mellett észak–északkelet felé, Egyed irányába halad. Rábaszentandrásztól északra az eke egy mérföldkövet fordított ki a földből a római út mentén, amelyen csak a XLVII MP távolságjelölés olvasható: ez megfelel a lelőhely és Savaria távolságának. Az út – átkelve a Rábán – keresztezte Mursella municipiumát, majd Ménfőcsanak térségében érte el Arrabonát. Az utóbbi szakaszon 3. századi mérföldkövek kerültek elő. Ezen az úton tért haza Nagy Károly, frank király és serege 791-ben az avar hadjáratból.

A Savariából Aquincumba vezető út Rába-hídjának cölöpjei megmaradtak a folyó medrében. Az út Sárvártól Celldömölkig csak néhol figyelhető meg; a Somló-hegytől keletre érte el a Bakonyt, és többé-kevésbé a mai 8. számú út körzetében, egyre kevésbé megfigyelhető nyomvonalon haladt Aquincum felé.

A Savaria és a Sopianae közti útnak csak kis szakaszai ismertek, a terepviszonyok azonban eléggé pontosan meghatározzák a vonalvezetését. Sorokpolánytól északra szakadt ki a Borostyánkő-útból. Az út kavicsozásának kevés nyoma maradt a Rábáig, egy útállomás maradványai jelzik az átkelőhelyet. Az út innen délkelet felé fordul, de kavicscsíkja nem figyelhető meg, Keléd környékén azonban Rómer Flóris a 19. században feljegyezte, hogy a római út-

14. Útállomás a Borostyánkő-út mentén. Sorokpolány

test használatban volt. Az út Balatonhídvégnél vagy Fénékpusztán keresztül haladt dél felé, majd Somogyzsitván át tartott délkeletre, Szigetvár irányába. A várostól északra, Basal faluban 1217-ben *via Imperatoris*nak neveznek egy nagy utat, amely lehetségesen a római úttal egyezik; a kereszties seregek, így Barbarossa Frigyes császár hadserege vonult erre Konstantinápoly felé: innen ered középkori neve.

Még kevesebb nyoma maradt a Sopianae-ből észak felé, Arrabonába, Brigetióba és Aquincumba vezető utaknak. A három út két vonalon hagyta el Sopianae területét. Az Aquincum felé vezető keleti ág a terepviszonyok alapján lehetségesen Hosszúhetény–Zobákpusztá–Magyaregregy irányban vezetett át a Mecseken. A másik lehetőség a mai 6. út vonala Bonyhád térségéig, ahol észak felé fordult. Vajtától és Cecétől kissé keletre haladt Tác felé, majd tovább, útvalasztással Gorsiumon vagy a közeli Herculián (Szabadbattyán?) át Tárnokon keresztül érkezett Aquincumba. A másik két út feltehetőleg azonos nyomvonalon vezetett Dombóvár körzetéig. A nyugati út Alsóhetényen, Ságváron keresztül érte el a Balatont, amelyet kelet felől megkerülve Litér, Zirc, Veszprémvarsány és Pannonhalma körzetében jutott el Arrabonába. A keleti ág vonala egyáltalán nem ismert. Mindenesetre áthaladt Szabadbattyán körzetén, majd a Vértes és a Bakony között, Mór, Oroszlány, Kocs és Moca térségében érte el a brigetiói legiótábor.

A Duna-kanyart lerövidítő út részben a terepviszonyok, részben a szétszántott kavicscsík alapján szinte teljes hosszában meghatározható nyomvonalon fut Pilisborosjenő–Piliscsév–Keszölc–Dorog-vonalon, és Tokodnál csatlakozik a limesúthoz. Az út mellett Pilisszántón és Piliscséven az út biztonságát ellenőrző 4. század végi kő őrtornyok alapfalait tárták fel.

Pannonia és egyben a birodalom dunai határa mellett

vezető, jól karbantartott limesút nyomvonala a légifényképekről – Visy Zsolt kutatásai alapján – teljes hosszában ismert. Ez az út kötötte össze a legio- és segédcsoport-táborokat, őrtornyokat.

Az utak általában 50-70 centiméter magas töltésen futottak: a Borostyánkő-út töltése Nádasd, a savaria–arrabonai út töltése Kemenesszentpéter mellett maradt meg viszonylag eredeti állapotában. A úttest 5-8 méter szélességű. A nyugat-dunántúli utaknál a töltést 60-80 centiméter vastagságban, jól ledöngölt kavicsból építették meg, általában nagyobb kövekből készült, alapozás nélkül. Az utak felső rétegében a kavicsot malteros kötőanyaggal rögzítették. A kavicsokra tapadt kötőanyag néhol ma is megfigyelhető. Kőlapokból készült burkolatot szinte csak a városi szakaszoknál és az utcáknál alkalmaztak: Savariában és Scarbantiában bazaltlapokkal, Aquincumban is kőlapokkal fedték az utat. **(15. kép)** Mivel az utak töltésre épültek, a két oldalán árokra nem volt szükség. Ha a feltöltést a földművelés később elegyengette is, a szétszántott kavicssáv sok helyen ma is jelzi az utak nyomvonalát. A Kelet-Dunántúl szegényebb kavicsban: a töltést zúzott kőből rakták, ezért az újkori szétszántás után alig maradt nyoma útfeltöltésnek. Összefüggő vonalakat, nyomvonal-változásokat szinte csak a limesúton lehetett megállapítani.

Az út menti szálláshelyekről, a lóváltó-állomásokról és a hidakról keveset tudunk. A Borostyánkő-út mentén a terepviszonyoktól, főképpen a vízi átkelőhelyektől függően általában 15 kilométeres távolságban álltak. **(16. kép)** A fontosabb folyóátkelőket erősített őrhelyek felügyelték, mint Katafán. Útállomást Sorokpolánytól délre ismerünk, kőből épült hídmaradvány Savariában került elő. Megtalálták a városból a Perint patakon át nyugat felé vezető út hídpillérének alapozását. A hidat történeti forrás is említi: Quirinus sisciai püspököt egy hídról dobták bele a patakba; ennek a hídnak a pillére került elő. A Savariából Aquincumba vezető út Sárvártól északkeletre keresztezte a Rába folyót. A hidat a mederbe levert cölöpök pilléreként

15. É-D irányú utca részlete. Brigetio

16. Szekér- és lovasábrázolás, temetési menet egy intercisai sírípítményből

tartották, a cölöpök közét bazaltkövekkel erősítették meg. A híd pilléreit a Rába folyó medre ma is őrzi: a dendrokronológiai vizsgálat a fák kivágását a 180-as évekre határozta meg. Hasonló cölöpkötegek tartották az aquincumi legiotábor mellől a Barbaricumba átvezető fahíd pilléreit is.

A római utakat a Nyugat-Dunántúlon a Karoling-korban még használták, és egyben tájékozódásul szolgáltak. Az Árpád-kori oklevelekben a széles kavicsávot ötvénynek nevezik: ez az ötvény (amit kiöntöttek) szó régi alakja, amely földrajzi névvé válva rögzült. Néhol még az országutak felületén a kavicsot összekötő malteres rögzítés is megfigyelhető volt, amit a középkori oklevelekben is jelöltek (*opus cementarium*). A Duna menti út megjelölésénél inkább a köves út (*via lapidosa*) megjelölést használták.

A PANNONIAI VÁROSOK

A PANNONIAI VÁROSOK KIALAKULÁSA

Nagy Mibály

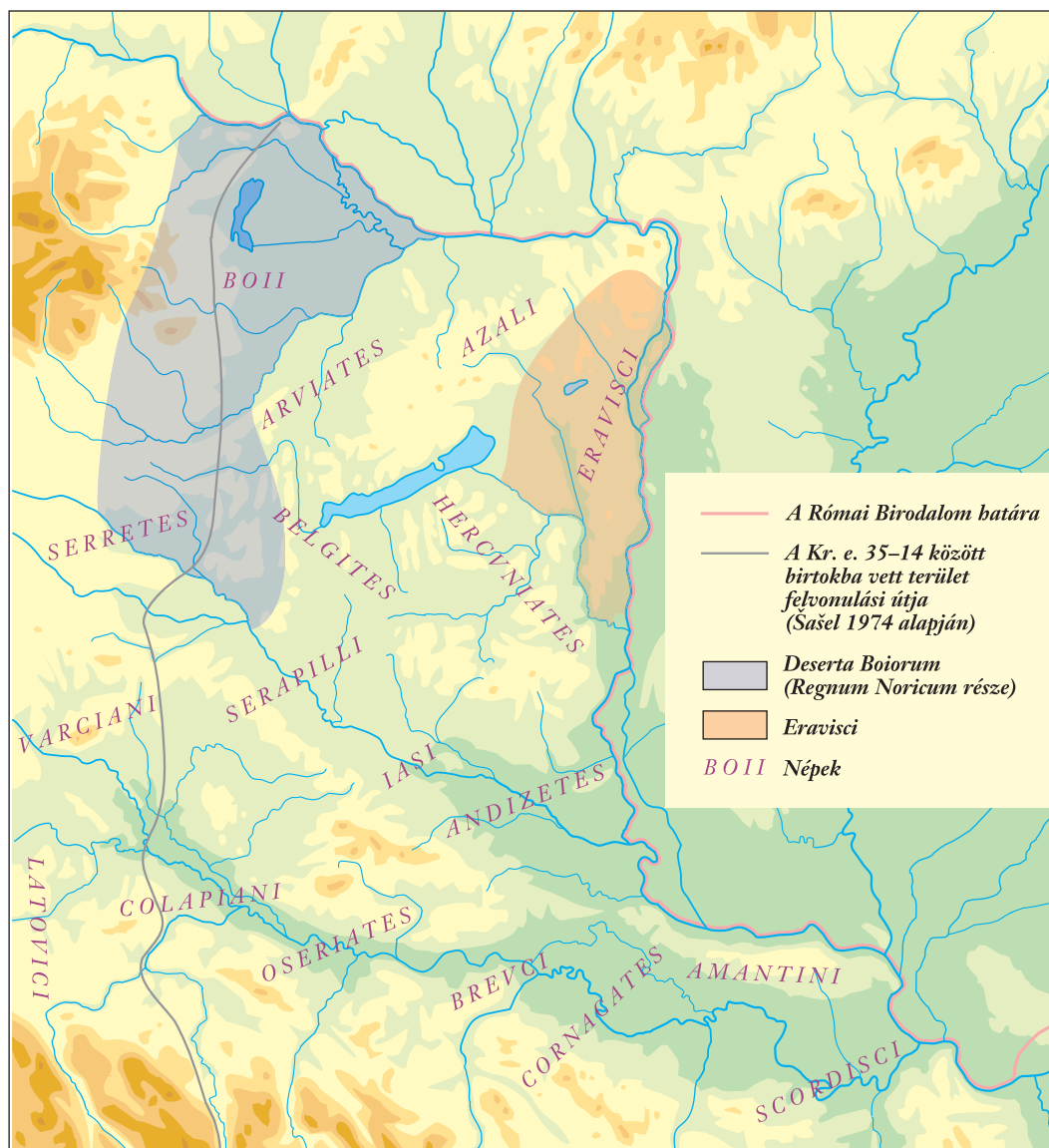
Magyarország területének történetében olyan értelemben is új korszakot képvisel a római kor, hogy ettől a korszaktól beszélhetünk a mai értelemben vett urbanizációról. Olyan új építési technikák jelentek meg, mint a közműszolgáltatás (ivóvíz-vezetékek hálózata, eső- és szennyvízelvezetés), a padló alatti és a falba rejtett fűtőrendszerek a magán- és középületekben, a fürdőkben.

Pannoniában városok kialakulásán bizonyos fokú önigazgatási joggal, autonómiával rendelkező közösségek létrejöttét kell értenünk. Ez a mai szemlélettől eltérően azt jelenti, hogy a városi jogállás elsődleges kritériuma a területet irányító közösség jogállásának minősége, és nem a település nagysága vagy az urbanizáltsági foka volt. Autonóm közösségen – amelyek létrejöttek típusai szerint *coloniák*, *municipiumok*, *civitas peregrinák* lehetnek – egy adott területen honos lakosságnak a legfelsőbb állami

vezetéstől függő, de általa elismert helyi önigazgatási joggal rendelkező szervezetét értjük. Pannonia városi közösségeinek létrejöttében és fejlődésében alapvető szerepet játszottak a katonák és a katonaságot követő polgári elemek.

Pannonia provincia városi rangra emelt autonóm területi közösségeinek létrejöttét és területi eloszlását *Kuzsinszky Bálint*, Aquincum jeles kutatója óta több szakember tanulmányozta, azokról mégis viszonylag keveset tudunk. A római kor városai a kor fontos, őskori előzményekre visszavezethető közlekedési csomópontjaiban – gyakran folyóvölgyekben, átkelőhelyeknél – alakultak ki. A rómaiak az önként meghódított vagy katonai erővel meghódított bennszülött népcsoportokat *civitas peregrinák* szervezték. Ezek eleinte a *praefectus civitatis* (valamilyik közelben állomásozó római katonai egység tisztje) felügyelete alatt álltak, majd egy szélesebb körű autonómia biztosítása keretében a bennszülöttek közül választott *praepositusok* állítottak a civitasok élére. Mócsy András szerint legkésőbb a pannon–dalmata lázadás első szakaszának leverése után, Kr. u. 8-ban megkezdődött a későbbi Pannonia provincia területén a civitas peregrinák megszervezése. E korai civitasok listáját az idősebbik Plinius művéből ismerjük. A római kori feliratos kőemlékek – a *civitas Eraviscorum* kivételével – rendkívül ritkán említik a civitasokat. (17. kép)

A római hódítás után a provincia területének egy része megmaradt a civitasok territoriumának keretein belül, másik részét feltehetően kisajátították és közföldre, *ager publicus*-sá nyilvánították. A civitasok területe valószínűleg már ekkor elkülönült a tisztán katonai közigazgatás alatt álló területektől, mely utóbbiak rendeltetése a katonai táborok szükségleteinek biztosítása volt. Az első város katonai igazgatás alatt álló területen, az emonai legiotábor helyén, a legio távozása után, a veteránok letelepítése útján jött létre Kr. u. 15-ben. A következő város Savaria a stratégiai fontosságú Borostyánkő-úton, az Arrabona, Brigetio, Aquincum, Sirmium térsége felé kiágazó utak csomópontjában, feltehetően egy katonai tábor helyén jött létre Claudius császár uralkodása idején, legios veteránok letelepítése útján. A Flaviusok idején a Száva völgyében a keletre vezető, szintén stratégiai fontosságú úton alapítottak két coloniát, Sisciát és Sirmiumot veteránletelepítés útján, mindkettőt valószínűleg Kr. u. 71-ben. Ugyanezen az úton a Flaviusok alatt két municipiumot is létrehoztak, Neviodunumot (municipium Latobicorum) és Andautoniát. A municipiumok – sokszor igen nagy méretű – territoriuma (külterülete) kisebb egységekre, *pagusokra* és *viciusokra* volt felosztva. Katonai területen más típusú, bizonyos fokú autonómiával rendelkező közösségek is létrejöhetnek (például a legiotáborok melletti *canabae* vagy a segédcsoportok táborai mellett kialakult *viciusok*). A Flaviusok alatt tovább folytatódott a municipiumok alapítása a Borostyánkő-úton is. Közelebről meg nem határozható időpontban, egy korábban letelepített, segédcsoportokból leszerelt veterán közösség átszervezésével alapították meg

17. Pannonia területén élő törzsek az 1. század közepéig

Scarbantiát. Traianus uralkodása idején tovább folytatódott a legios veteránok coloniákba való letelepítése. Pontosabban meg nem határozható időpontban, talán már a traianusi dák háborúk megkezdése előtt, a Borostyánkő-út és a Dráva-menti út elágazásánál, a korábbi legiotábor helyén alapították Poetoviót. Pannoniában Hadrianus uralkodása idején alapították a legtöbb várost. A császár a Poetovióból Sirmiumba vezető, Dráva menti úton, fontos közlekedési csomópontban alapította meg Mursa coloniát. Hadrianus alatt fordult elő először Pannoniában, hogy a legiotáborok közelében kialakult polgári közösségek – nem a katonai eredetű *canabae* – közül kettőnek, Carnuntumnak és Aquincumnak municipium rangot adományoztak. Ezek – Felső-, illetve Alsó-Pannonia fővárosai – voltak a tartomány legnagyobb városai. Hadrianus uralkodása idején a Borostyánkő-úton is tovább folytatódott a városok alapítása. Municipium rangot kapott a Zala folyó zalalövői átkelőjénél fekvő, egykori katonai objektum mellett kialakult polgári közösség (municipium Sallensium). Eddigi ismere-

teink szerint szintén Hadrianus nevéhez fűződik a Drávától északra húzódó, belső-pannoniai területen az első municipium, Mogentiana megalapítása is. Hadrianus korára helyezi a kutatás a belső-pannoniai Mursella municipiumának alapítását.

Adatok hiányában nem tudjuk megállapítani a belső-pannoniai municipium, Volgensium alapításának időpontját és pontos helyét sem, de Kr. u. 3. század eleji feliratok már említik városi tanácsnokát. Hadrianusi alapításúnak tartják a kutatók a Dráva–Száva közti municipium Iasoromot. A város nevének formája alapján feltételezhető, hogy – akárcsak a municipium Latobicorum esetében – itt is egy népcsoport civitas peregrináját szervezték át municipiummá. Az eddigi feltételezések szerint Cibalae is Hadrianustól kapott városi rangot, ugyanúgy, mint Bassianae.

Adatok hiányában nem lehetséges megállapítani, hogy mikorra keltezhető a Felső-Pannoniában, a Dráva menti úton fekvő Iovia városi jogállása, amelyre egy Kr. u. 3. századi oltár utal. Szintén nem ismerjük a Dráva–Száva közti

municipium Faustianensium városi rangra emelésének időpontját.

A négy pannoniai, Duna menti legiotábor melletti vicusok polgári közösségei közül kettő, Carnuntum és Aquincum Hadrianus alatt kapott municipium rangot. A másik két vicus, Brigetio és Vindobona a markomann háborúk idején, 169–172 között, illetve 166-ban elpusztult. Brigetio vicusának polgári közösségét mellékeve „municipium Aurelium” alapján legkésőbb az egyik ilyen nevet viselő császár uralkodása idején ajándékozhatták meg a kitüntetett címmel. A hosszan elhúzódó háborúk a többi észak-pannoniai város fejlődését is visszavetették. Az újjáépítés a 3. század elején, a Severus-korban vett nagyobb lendületet.

Adataink szerint a Severus-kortól kezdve már nem alapítottak újabb városokat Pannoniában. Septimius Severus két coloniának, Sisciának és Sirmiumnak a Septimia kitüntetett melléknevet adományozta, három municipiumot – köztük a két tartományi székhelyet, Carnuntumot és Aquincumot –, valamint feltehetőleg Cibalaet, Kr. u. 194-ben colonia rangra emelte. Bassiana municipiumnak Caracalla császár adományozott colonia rangot. Brigetio municipiumát, a Kr. u. 3. század közepe táján, közelebből meg nem határozott időpontban, szintén colonia rangra emelték.

A Severus-kori virágzás után, 258–260-ban – amint ezt az elrejtett éremleletek is bizonyítják – barbár támadások pusztítottak Pannoniában. Az épületek helyreállítása csak évekkel később indult meg. A 4. századi Pannoniában még mindenütt találkozunk köz- és magánépítkezésekkel. A városi élet hanyatlását jelzi azonban, hogy ekkorra már elfogynak a városi tisztségviselők korábban oly gyakori feliratai: a városi tisztségviselés elveszti vonzerejét, a polgárok igyekeznek megszabadulni tőle.

Az egykorú irodalmi források szerint Pannonia városai a 4. század második felében már nagyon rossz állapotban voltak. A régészeti kutatások kimutatták, hogy egyes városnegyedeket feladtak, és helyükön temetőket létesítettek. A pannoniai városok életének folyamatossága az ókor végén megszakadt. Helyükön – mivel fontos közlekedési csomópontokban feküdtek – a középkor folyamán többnyire új városok alakultak ki, mint például Savaria helyén Szombathely, Scarbantia helyén Sopron, Aquincum helyén Buda vagy Sopianae helyén Pécs.

A PANNONIAI VÁROSOK VALLÁSI ÉLETE

Tóth István

Az egykori Pannonia városainak csak mintegy a fele fekszik Magyarország területén. Közülük mindössze öt esetben ismerünk vallástörténeti értelemben értékelhető forrásanyagot. Az öt város közül kettő, Aquincum és Sopianae Pannonia Inferiorban feküdt, kettő, Savaria és Scarbantia Pannonia Superiorban, Brigetio pedig 214-ben került át Pannonia Superiorból Inferiorba.

A két nyugat-pannoniai város – Savaria és Scarbantia – vallási életét alapjaiban határozta meg az Itáliához való kö-

zelség, a korai alapítás és a legios veteránok 1. századi letelepítése. Ma az egész tartományból innen ismerjük a capitoliumi triász városi szentélyeit, illetve az ott elhelyezett kolosszális istenszobrokat. **(18. kép)** Ezek mindkét esetben görög, illetve itáliai márványból készült alkotások voltak. Savariában, a tartományi *ara Augusti* székhelyén a tartomány többi városainak papjai is rendszeresen dedikáltak oltárokat. Itt a *concilium provinciae* rendezvényeihez kapcsolódóan jelentős volt a Nemesis-kultusz, ugyanúgy, mint Scarbantiaiban, ahol az amphitheatrumban került elő a Nemesion gazdag emlékanyaga.

Mindkét városban nagy súllyal jelentkezett az őslakosság istenvilága: Silvanus, Diana, Liber pater, Ceres, Hercules és Mercurius kultuszának hátterében ismerhetők fel lokális vonások. Ezek mellé járult Savariában a személytelen istenek széles köre. Numina, Fatae, Sphincses, Dii Augurales, Dii Itinerarii, Semitatrices. Megjelenésük hátterében (ugyanúgy, mint a gorsiumi Dii Magni esetében) egy rendkívül markáns Róma előtti tradíció továbbélése tételezhető fel.

Mindkét város vallási életét alapvetően meghatározta az 1. században Itália felől behatoló egyiptomi vallásosság,

18. Iuppiter, Iuno és Minerva fehér márvány szobrai a scarbantiai capitoliumi templomból. 2. század közepe, Sopron

19. Ápisz bika bronzszobra (Gorsium)

amely Savariában, egy nagy kiterjedésű szentélykerület, Scarbantiában pedig egy magánszentély létesítését eredményezte. Az itáliai mellé közvetlen keleti hatás is társult: ez eredményezte Savariában az örökletes egyiptomi papi tisztség megjelenését, Scarbantiában pedig a Nyugaton egyedülálló Isis-Bubastis dedikáció felbukkanását. **(19. kép)** Savariában jelentős Iuppiter Dolichenus-szentély, Scarbantiában pedig egy mithraeum képviseli a Pannoniában jelentős orientális vallásosságot.

A kereszténység Savariában hagyott hátra jelentős nyomokat: nagy kiterjedésű ókeresztény temetője, számos keresztény vonatkozású ábrázolása mellett ez a város volt a 4. század nagy szentje, (Tours-i) Szent Márton szülőhelye. A 4. század végén mindkét városban nyoma van a keresztények és a pogányok összecsapásainak: ekkor pusztulnak el az utolsó pogány szentélyek, ekkor törik össze a capitoliumi triász-szobrokat. Római kori püspökség létre ugyan egyik városban sincs bizonyíték, de mindkettőben feltételezhető, hogy létezett.

Aquincum és Brigetio vallási életét alapvetően meghatározta a *legio I és II adiutrix* jelenléte. Mindkét táborvárosban az állami és a katonai istenek – Iuppiter és Iuno, Mars, Fortuna, Victoria, Venus, Dea Roma – kultusza dominál. Jellegzetes pannoniai sajátosság, hogy Iuppiter oltárainak számát a Silvanusnak és a Mithrasnak szentelt emlékek követik. E két istenség tisztelete kiterjedt a hadsereg főtiszti karára és a helytartók személyére is. Különösen jelentős Aquincumban a tábor központjában feltárt, a *legio tribunus laticlavius*ai által berendezett, gazdag inventáriumú Mithras-szentély.

A hadsereg vallásos igényeit elégítette ki egy autochton előzményekre támaszkodó, helyben kialakított istenfogalom: a 3. századi hadsereg isteni szférába emelt önarcképe: Hercules Illyricus alakja. Katonai környezetben természetesen igen jelentős volt a császárkultusz szerepe, ez különösen áll a 3. század időszakára. Az Aquincumban nagy sorozatban fennmaradt helytartói oltárok ugyancsak az államisteneket, Silvanust és Mithrast invokálják. Mellettük a

helytartói palotában Mercurius és Nemesis tisztelete volt jelentős.

A legiotáborok szomszédságában létrejött polgárvárosok vallási élete nem sokban különbözött a táborvárosokétól. Legnagyobb súllyal itt is Iuppiter és Iuno, Silvanus és Mithras kultusza jelentkezett. Mindkét városban nagy súllyal bukkan fel a gyógyító istenek, Aesculapius, Hygieia, Apollo és a kelta Sirona kultusza. Aquincumban ebben a körben – unikálisan – felbukkan a *genius cucullatus*-ként ábrázolt, illetve feliratban invokált Telesphoros is.

Aquincumtól délre, a Gellérthegy tetején volt az eraviscusok törzsi vallási központja. Innen ma nagyobb számú Iuppiter Teutanusnak dedikált oltárt ismerünk a 2–3. századból, amelyeket a *civitas Eraviscorum* üdvéért állíttattak a közösség augurjai, illetve Aquincum előljárói.

A 3. században népszerű keleti istenek közül Iuppiter Dolichenus, Heliopolitanus, Adonis tisztelete emelkedik ki. Brigetióban a zsidók Deus Aeternusnak nevezett istenének zsinagógája állt, benne egy *archisynagogus* által ajánlott felirattal.

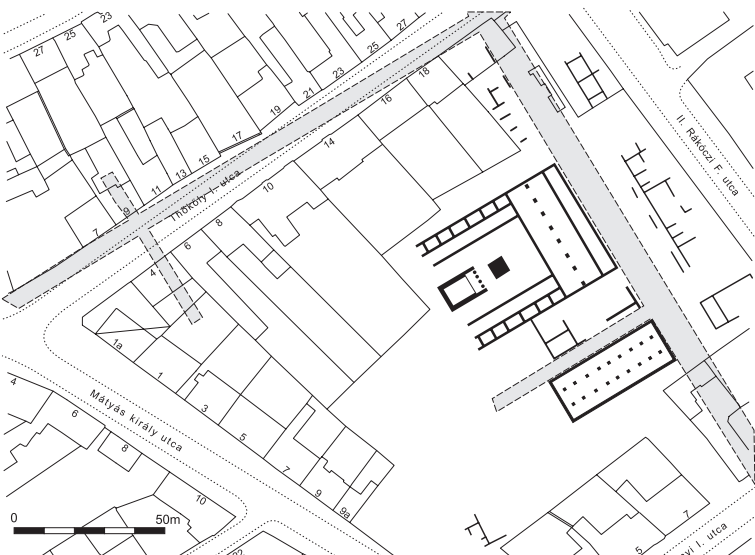
Keresztény emlék mindkét városban viszonylag csekély számban maradt fenn. Rendkívüli jelentőségű viszont a Brigetióból, egy 4. századi sírból előkerült, aranyberakásos augurbot (*lituus*) mint a pogány vallásosság végső lehanyatlásának (azaz a főpapi *signum* eltemetésének) bizonyítéka.

Sopianae vallási vonatkozású emlékei a kereszténység előtti időszakra vonatkozóan csupán jelzéseket tartalmaznak. Iuppiter, Iuno és Silvanus mellett Liber pater és Terra mater kultuszára van adatunk. A polgári lakosság mellett a városban *beneficiarius consularis*ok dedikáltak oltárokat.

A 4–5. századból igen gazdag ókeresztény emlékhagyomány maradt fenn. Temetkezések, mauzóleumok és temetőkapolnák, freskók és kisleletek őrzik a kapcsolataiban dél felé – Mursa, Sirmium irányába mutató – keresztény közösség emlékeztetőit.

SAVARIA Tóth Endre

A Római Birodalom Duna-határához vezető Borostyánkő-út mellett a Kr. u. 1. század közepén Claudius császár *Colonia Claudia Savaria* néven várost alapított, és a *XV. Apollinaris legio* kiszolgált katonáit telepíttette le. Pannonia kettéosztása után (Kr. u. 107.) Savaria Felső-Pannonia tartomány császárkultuszának és a tartományi gyűlésnek a székhelye lett. A város nyugati határán építették fel a császárok tiszteletének oltárát, a szentkerület és a tartományi gyűlés épületeit. **(20. kép)** A Diocletianus kori közigazgatási átszervezés Savariát Pannonia Prima tartomány polgári igazgatásának központjává tette. A városban székelte a helytartó, és katonai egységet vezényeltek a város védelmére, ahol császárok is megfordultak (II. Constantius, I. Valentinianus). Az 5. század elején a város és a hozzá tartozó földön lakók egy része délre menekült. A megmaradt épü-

20. Savaria délnyugati városrésze az Isis-szentéllyel

leteket 456. augusztus 7-én földrengés döntötte romba. A Sabaria név azonban a magyar középkorig fennmaradt.

Magyarország legrégebben alapított városának a kutatása kétszáz éves múltat tekint vissza. 1791-ben a pesti egyetem professzora, *Schönvisner István* írta meg a köemlékek

és a források alapján a colonia történetét. Munkája indítást adott a római leletek gyűjtésére. Az első tudományos ásatásra az 1930-as évek végén került sor. A Romkertben feltárt terjedelmes, késő császárkori épületegyüttes mozaikpadlós dísztermét (17×46 méteres) a császári reprezentáció céljára használták. **(21. kép)** Az 1950-es évek közepén találták meg az Iseum szentélykörzetét. A városrekonstrukció évtizedeiben az építkezéseket megelőző feltárások számos új adattal egészítették ki a római colonia topográfiáját. Lehetővé vált a colonia területének és utcahálózatának elvi rekonstruálása, a városfejlődés periódusainak a megállapítása. Az alapításkor kimérték a várost észak–déli irányban keresztül szelő Borostyánkő-úthoz tájolt szabályos, derékszögű utcarendszert: a 6 m széles városi utcákat lapos bazaltkövekkel burkolták.

Az 1990-es évektől szinte megszakítás nélkül folyó kutatások legfontosabb eredményei: az 1. században jórészt fából építkeztek, a lakóházakat a 2. századtól építették át a korábbiakkal azonos tájolásban kőfalúra, és ugyanekkor burkolták az utcákat bazaltkövel. Sor került az utcafronton árkados lakóháztömbök feltárására. Egyes utcák alatt kőből falazott, boltozott csatornahálózat vezetett el a házakból a szennyvizet. A városfejlődés periódusai főként aszerint alakultak, hogy a település közigazgatási jelentősége milyen mértékben növekedett.

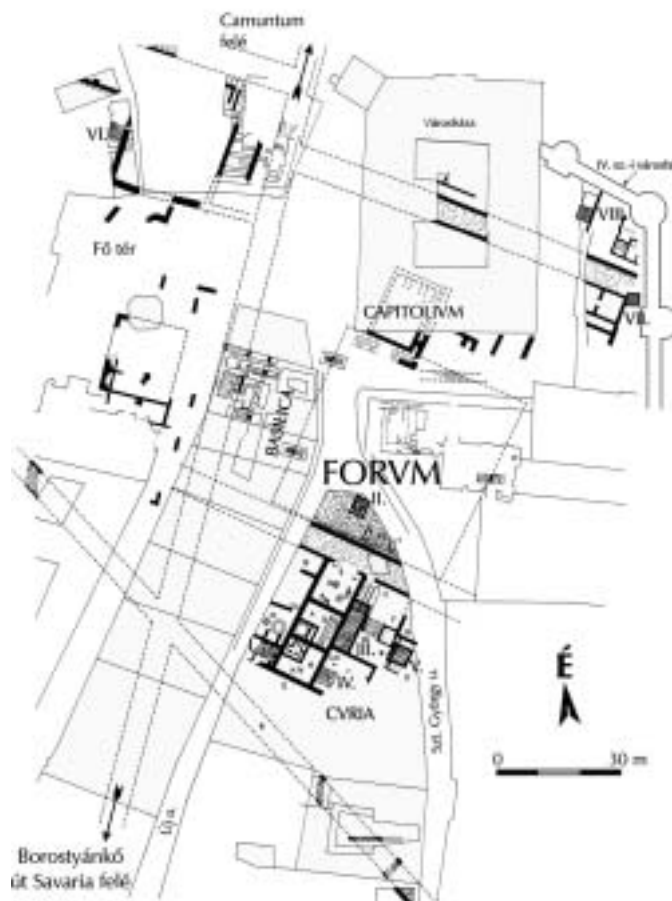
21. Savaria, romkert. 4. századi palotaépület és a karoling kerek vár

SCARBANTIA Gömöri János

Sopron belvárosa alatt négy és fél méterre a római kori *Scarbantia* romjai húzódnak meg. Az Új utca–Szent György utca sarkán álló, modern épület pinceszintjén a scarbantiai fórum déli részletét láthatjuk. (22. kép) Ha ma megállunk a mesterien faragott kőlapokból összeillesztett, eredeti térburkolaton, egykor ugyanitt a 2. századi városházába, a *curia*ba vezető bejáratnál álltunk volna. Előttünk látható az egykori díszes oszlopsarnok rekonstrukciója, itt magasodott a járókelők fölé három bronz lovas szobor. Nyugat felé a pódiumon álló *basilica*, a törvénykezés háza karcsú oszlopsorával vonta magára a figyelmet. Északon a *capitolium* impozáns temploma zárta a 45×46 méternyi területű, négyszögletes teret.

Tiberius császár (Kr. u. 14–37) idején még *oppidum Scarbantia Iulia* néven ismerték ezt a faházakból és vályogviskókókból álló települést, amelynek piacán feltehetően gyakran hallhatta az ember a „barbár” kelta boiúok beszédét, mint a horatiusi latint. Traianus (98–117) és Hadrianus (117–138) korában nagy építkezések folytak az akkor már évtizedek óta *Municipium Flavium* rangra emelt városban. Nagyjából a fórum kiépülésével egyidőben, a 2. században elkészült a kőszerkezetű és földtöltésű *amphitheatrum* is. Az 1925., az 1933. és az 1991–92. évi feltárások az

22. Sopron. Scarbantia fórumának ásatási alaprajza

23. Scarbantia. A falakkal övezett város észak felől

arena méreteit 42 és 63 méterben, a *cavea* szélességét 21 méterben határozták meg. A 2. században épült városi fürdők (*balneae*) impozáns épületének romjait a forró vizes medencét alulról fűtő *hypocaustum* maradványaival a mai Szent Orsolya Iskola pincéjében, 1950-ben találták meg.

A scarbantiái és a környékbeli feliratos kövek alapján számos szentélyre, templomra következtethetünk, néhánynak a romjai is előkerültek (Nemeseum, Capitoliumi triász temploma, Mithraeum a szomszédos Fertőrákoson). A kereskedők a fórum melletti *Mercurius*-szentélyben állítottak oltárkövet. *Liber Pater*, azaz *Bacchus* hívei is a közelben mutattak be áldozatot.

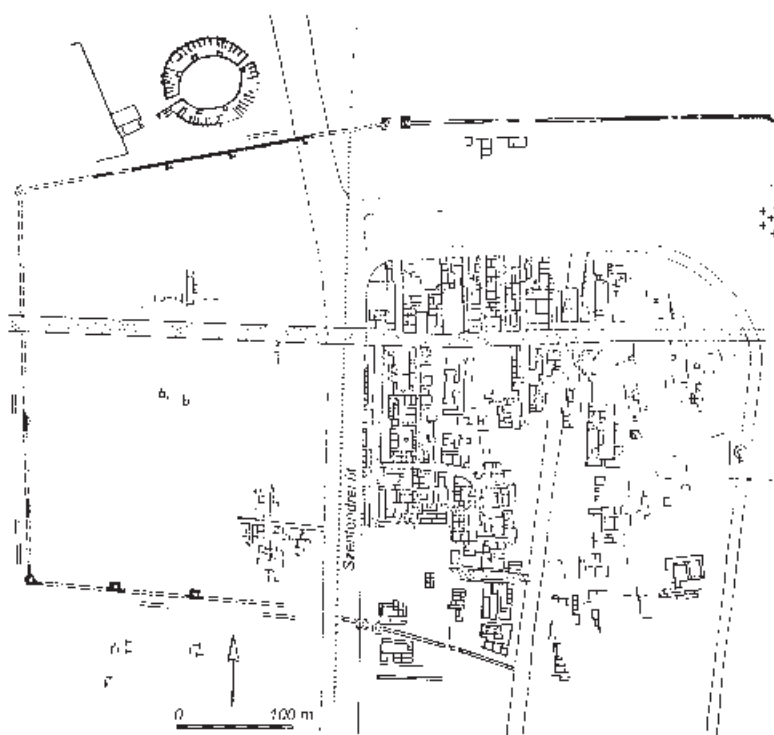
Az Ikva áruháza helyén, valamint a mai Széchenyi és Deák tér között kerültek elő a fazekasok égetőkemencéi. A város déli bejáratánál, a főút melletti temetőben a tehetősebb családok domborműves, sokszor festett sírköveit láthatta a Scarbantiába érkező utas. A sírkövek feliratai szerint Aquileiából és a szomszédos Tergeste (Trieszt) kereskedőházaiból többen is letelepedtek Scarbantia tágabb környékén. Scarbantia kezdetben védtelen, nyílt település volt. Városfalának felépítésére csak a 4. század elején kerülhetett sor. Diocletianus császár (284–305) idején a város központját – a fórum monumentális épületegyüttesétől a városi fürdőig – 35 patkó alakú bástyatoronnyal erősített, 3,5 méter vastag és 8,5 méter magas kőfallal vették körbe. Az ovális alaprajzú erődítmény észak–déli hossz tengelyét a Borostyánkő–út 400 méter hosszú szakasza képezte. Ettől a gneiszkő-lapokkal fedett, 6 méter széles úttól kelet és nyugat felé is 100–125 méteres sávot kerítettek le a korábbi városból az útelzáró erődhez. A városnak két kéttornyú kapuja volt. Az északi, a Carnuntum és a Vindobona felé nyíló, a mai várostorony alatt látható, a déli, savariai kaput a Széchenyi tér 18. és az Orsolyita Iskola közötti városfalszakaszon feltételezik. A keleti, gyalogos kaput a Várkerület 102. és a Szent György u. 17. között állították helyre. A nyugati kitorőrkaput (a Színház u. 29. és a Templom u. 14. között) az ásatás után lezárták.

Az erőd alaprajzát pontosan mutatja a Várkerület–Színház utca–Széchenyi tér vonalában megmaradt, középkorban átépített városfal. Több helyen láthatjuk a kváderkő homlokzatú római városfalat és bástyáit. (23. kép) Az avarok 568. évi bejövetelekor Scarbantiát is elhagyták korábbi lakói, akik püspökükkel, Vigiliusszal – a langobardokhoz csatlakozva – Észak-Itáliába vonultak.

AQUINCUM POLGÁRVÁROS

Zsidi Paula

Aquincum a dunai limes egyik legfontosabb átkelőhelyénél, a Solymárvölgyön áthaladó kelet–nyugati útvonal és a Dunapartot kísérő útvonal kereszteződésében alakult ki. A legiotáborból, a katonavárosból és a polgárvárosból álló római kori település későbbi *polgárváros*ának helyén, annak közvetlen előzményeként bizonyíthatóan

24. Az aquincumi polgárváros jelenleg ismert alaprajza

nem ismerünk települést a római kort megelőző időszakból.

A területen található legkorábbi római kori objektumok a stratégiai szerepnek megfelelően katonai jellegűek, s kialakításuk feltehetően Domitianus császár uralkodása idején történhetett, a *legio II adiutrix* állandó óbudai állomáshelyére költöztetésével összefüggésben.

A *vicus* jellegű település 120 körül mint a Pannonia Inferior provincia fővárosához tartozó település elnyerte a *municipium* rangot. Újabb rangemelkedés és a város fejlődésének újabb virágkora következett be Septimius Severus császár uralkodása idején, mikor 194-ben a *municipium* – a katonavárossal közösen – *colonia* rangra emelkedett. A városi *ordo* működésére vonatkozó legkésőbbi feliratos adatok a 4. század első évtizedéből valók. A városi lakosság helyben lakásának nyomai azonban egészen a 4. század utolsó harmadáig megfigyelhetők. (24. kép)

Az 1880 óta szinte folyamatosan végzett feltárások a város területének mintegy egynegyedét hozták felszínre, elsősorban a település keleti részén. Ismertté váltak továbbá a város működéséhez, a városi lakosság ellátásához szervesen hozzátartozó építmények, létesítmények is (amphitheatrum, forrásfoglalás, vízvezeték, vendégfogadó, városi temetők, ipartelepek), melyek a városfalon kívül kaptak helyet.

Aquincum nyugati részen bástyákkal erősített védműrendszerét tornyokkal erősített kapuk szakították meg északon, délen és nyugaton. A keleti oldalon a kapu helye egyelőre ismeretlen.

A polgárvárosban a derékszögű utcahálózat, az *insula-*

25. Légifotó az aquincumi polgárváros helyreállított maradványaival

rendszer nem, illetve alig ismerhető fel. A *cardo* és a *decumanus* szabályos tengelyéhez kapcsolódó utcácskák többnyire szabálytalan háztömböket vesznek körül. Ez a városkép a Severus-kori városrendezés következménye, amikor a városi lakosság összetételében a keleti és az észak-afrikai lakosok aránya a korábbiakhoz képest jelentősen megnőtt, s az új népességi elemek magukkal hozták városépítésük jellegzetességeit is (szűk sikátorok, fésűs elrendezésű, ún. hosszú házak stb.). Az eredeti, 2. század eleji insula-rendszer csak a két főútvonal mentén maradt fenn a 3. században, ott, ahol a nagy középületek (*forum*, nagy közfürdő, *collegiumi* székházak, tabernasor stb.) funkciója és használata csaknem változatlanul megmaradt. (25. kép)

A főútvonalak találkozásában elhelyezkedő forum, mely az államvallás templomát is magában foglalta, szabályos alaprajzot mutat, bár a korábbi topográfiai adottságok következtében a település nagyságához képest kisebb méretű. (26. kép) A fórum körzetében álló nagy középületek közül feltárássra került a *basilica*, a nagy

közfürdő, valamint az észak–déli főút nyugati oldalán húzódó tabernasor. A főút másik oldalán szentély, vásárcsarnok, valamint *collegiumi* székházak helyezkedtek el. (27. kép) A főúttól távolabb helyezkedtek el a lakóházak, melyeknek három típusa fordul elő leggyakrabban. Két esetben került elő az itáliai típusra visszavezethető *peristylumos* ház, több a középfolysós el-

rendezésű és az ún. hosszúház. A városi kényelmet szolgáló létesítmények közül kiemelkednek a közfürdők (szám szerint eddig mintegy hat), melyek a város feltárt területén egyenletesen helyezkednek el, egy-egy körzetet kiszolgálva. Az épületek belső kialakításánál gyakran alkalmaztak díszes falfestményeket és mozaikokat. A polgárvárosból kivezető utak mentén helyezkedtek el a temetők. Az egyik legjelentősebb az Aranyhegyi árok mentén volt. A temetőkből számos sírkő és sír-építményekhez tartozó faragvány került elő. (28. kép)

26. Amon fej oszlopfő a forumról. Aquincum polgárváros

A város feltárt területének nagy része jelenleg összefüggő régészeti parkként látogatható. A helyreállítások a város Severus-kori képét tárják elénk.

BRIGETIO

Borhy László

Brigetio volt a *legio I adiutrix*nek az állomáshelye a Kr. u. 1. századtól kezdődően a római uralom végéig. A korábbi kisebb ásatások után 1992-ben indultak meg *Brigetio* polgárvárosában a nagy méretű kutatások.

Brigetio tágabb környékén az illír eredetű, keltizált *Azalus* törzs élt, amit ekkortájt az alávetett jogállású *civitas Azaliorum* közigazgatási egységbe szerveztek a rómaiak. A Kr. u. 1. században épült a Duna partján az első katonai tábor, amelynek fa–föld konstrukciójú védművei között egy egyelőre még azonosíthatatlan segédcsoport állomásozott. Ezt váltotta fel a Traianus (98–117) korában emelt, mintegy 540×430 méter nagyságú, kettős árokkal körülvett erőd. Elhelyezkedésének stratégiai fontosságára utal maga a *Brigetio* név is, amely a 'brig' kelta eredetű szóból származik, és várat jelent.

Brigetio táborát is körülvette egy városi jellegű, városi ranggal azonban – minthogy katonai territóriumon létezett – nem rendelkező település, a *canabae legionis*. Területén falfestményekkel gazdagon díszített, padlófűtéses lakóházak kerültek felszínre, nyugati zónájában pedig valószínűleg szentélykörzet helyezkedett el. Itt keleti istenségek tiszteletére utaló szentélyek láttak napvilágot, így például *Iuppiter Dolichenus* és *Mithras* istenek kultuszhelye. Egy felirat feltehetőleg *Apollo Grannus*nak a közelben álló templomára utal, amelyet oszlopcsarnokkal díszítettek. A szentélykörzet egy gyógyforrással (*fons Salutis*) is összekötöttségben állt. A *canabae* más részein kerámia- és téglaegető műhelyek maradványai kerültek elő.

A legiotábortól nyugatra helyezkedett el az *amphitheatrum*, amelynek maradványai az angol utazó, R. Pococke leírásai alapján a 18. században még jól kivehetők voltak. Leírásokból tudunk még egy részben föld feletti vízvezeték-ről, amely ivóvizet szállított Tata irányából *Brigetió*ba. *Brigetio* településrészei közül legkevésbé a katonai tábortól mintegy 2 kilométer távolságra, nyugatra fekvő város pontos fekvését, topográfiáját és belső szerkezetét ismerjük. A polgári település Caracalla uralkodása idején – amikor 214-ben *Brigetio* közigazgatási szempontból átkerült Alsó-Pannónia tartományba – megkapta a *municipium*, hamarosan pedig a *colonia* rangot. Kiterjedésére vonatkozóan azonban csak az egykori városfal feltételezett vonulata, valamint a *canabae* és a városi rangú település között húzódó temetők alapján lehet bizonyos következtetéseket levonni.

27. Dea Syriának szentelt építési felirat. Aquincum polgárváros

28. Koszorús sírkő

29. Az úgynevezett freskós ház maradványai a szőny-vásártéri ásatáson

30. Mennyezetfreskó központi eleme az ún. freskós házból. Szőny, Vásártér

Belső szerkezetét ásatások híján kevésbé ismerjük. A római kori város történetének kutatására a szőnyi Vásártér – a helyi hagyomány szerint a „római város foruma” – tűnt a legalkalmasabbnak, az ásatások itt kezdődtek meg. A remek freskódíszes helyiségek jelentős épületekre engednek következtetni. (29., 30. kép)

Jelenlegi ismereteink szerint a késő római korban a rómaiak elhagyták a *canabae legionis* területét: az ily módon megszűnt településrész területe ekkortól temetőként szolgált, és itt jelentek meg a legkorábbi keresztény sírok. A legiotábor falait és védműveit az utolsó nagy Duna-vidéki határerődítési munkálatok keretében még egyszer, s ezúttal utoljára megújították és kijavították. Ammianus Marcellinus történetírótól tudjuk, hogy a munkálatokat elrendelő I. Valentinianus *Brigetio* táborában halt meg 375-ben.

Az ásatások egyelőre még nem derítették fényt arra, hogy mikor hagyták el a lakók a várost. Az azonban – legalábbis a Vásártéren tett megfigyelések alapján – biztosnak tűnik, hogy az eddig feltárt vásártéri építményt a Kr. u. 3.

század közepe táján a lakók elhagyták. Az épület helyiségeit gondosan kiürítették: nincsenek ép edénykészletek, hirtelen pusztulásra, pusztításra utaló nyomok, sőt éppen ennek az ellenkezője – nevezetesen a házak lassú összeomlása (a tetőszerkezet beszakadása, majd az agyagfalak bedőlése) – figyelhető meg.

SOPIANAE

Visy Zsolt

Sopianae a Mecsek déli lábánál fekvő jelentős római település. A térség lakói ekkor és a római foglалás hajnalán az illír *Andizetes* és a kelták, talán a *Hercuniates* törzs tagjai voltak. Valószínű, hogy a római városnév is kelta eredetű, a mocsaras helyre utaló *sop*-tő ugyanis több kelta eredetű helynévben előfordul. Az elnevezés utalhat Pécs alsóbb fekvésű, mocsaras részeire, de a Drávát kísérő, nagy kiterjedésű lápmezőkre is.

A várost csupán az *Itinerarium Antonini* és *Ammianus Marcellinus* említi. Az egyetlen feliratos emlék (*cives So[p]ianenses*) kiegészítése kétséges. Alapítására – számos más pannoniai municipiuméval együtt – Hadrianus idején kerülhetett sor. Néhány 1. század végi katonai sírkő alapján elképzelhető, hogy *Sopianae*-nak is volt katonai tábor előzménye, ennek azonban mindmáig semmilyen régészeti nyoma nem került elő. Mivel a középkori és a modern város teljes egészében lefedi ókori elődjét, a régészeti kutatás csak nehezen tud megfelelő forrásanyaghoz jutni. Sokáig csak a késő római temetkezések szolgáltattak egyértelmű bizonyítékot a városra, a század elejétől kezdve azonban már ásatások, leletmentések rajzolják ki *Sopianae* körvonalait. Mára kétségtelenné vált az, hogy a mintegy 500×400 méter kiterjedésű város észak–déli irányban a mai Ferencesek és a Nagy Lajos király útja, nyugat–keleti irányban pedig a mai Várady és az Irgalmasok utcája közötti részre terjedt ki. Fontos középületek kerültek elő a mai postapalota alatt és környékén, amiből Fülep Ferenc joggal következtetett arra, hogy itt keresendő *Sopianae* fóruma. Ettől nyugatra egy közfürdő, délkeletre pedig egy *beneficiarius* állomás. Az utóbbi évek leletmentései újabb lakó- és fürdőépületeket, utcákat hoztak felszínre. A *Sopianae* téren és környékén 2–3. századi városias beépítés maradványai mellett egy öt apszisos közfürdő is napvilágot látott. (31. kép)

Ammianus Marcellinus egy megjegyzése alapján a kutatás jogosan következtet arra, hogy Valeria tartomány polgári helytartójának (*praeses*) *Sopianae*-ban volt a székhelye a 4. században. A jelentős rangemelkedésre utal Pécsnek és környékének gazdag késő római leletanyaga, temetkezései, valamint a postapalota alatt feltárt hatalmas épület – feltehetően helytartói palota – és a Citrom utca keleti végénél azonosított, késő római városfal. A város bizonyára püspökséggel is rendelkezett.

Sopianae temetői közül csak az északi oldalon nyitott, jobbra késő római korban használt temetőt ismerjük ala-

31. *Sopianae* város és temetője a mai Pécs belvárosában egy légifelvételen dél felől

posabban. Az eddig előkerült, mintegy hatszáz sír legnagyobb része a 4. századból származik. Az összességében gazdag leletanyag a város késő római társadalmának keresztény voltáról, gazdagságáról tanúskodik. A tucatnyit meghaladó számú sírkápolna a temető északi sávjában épült a temető teljes szélességében, legsűrűbben a Szent István-bazilika előterében és közvetlen környékén. Alaprajzuk igen változatos: egy-, három- és hét apszissal rendelkeznek, újabban pedig egy oktagonális is előkerült. A sírkápolnák alatt festetlen vagy festett sírkamrát alakítottak ki. A freskók az Ó- és az Újtestamentumból merítették témájukat: egyebek mellett az összülők bűnbeesése, Jónás, Dániel, Péter és Pál jelennek meg, de több esetben ábrázolták a Krisztus-monogramot is.

A sírkápolnák soká megmaradtak és némelyik még a népvándorlás kor végén is használatban volt, amint azt a bennük előkerült leletek és a háromkaréjú kápolna 8–9.

századra tehető freskója bizonyítja. Valószínű, hogy Pécs középkori neve: *Quinque Basilicae* a még ekkor is álló és liturgikus célra használt kápolnákból származik. Az sem lehet véletlen, hogy a Szent István által alapított püspöki templom is ezen a területen, feltehetően egy sírkápolna fölé épült.

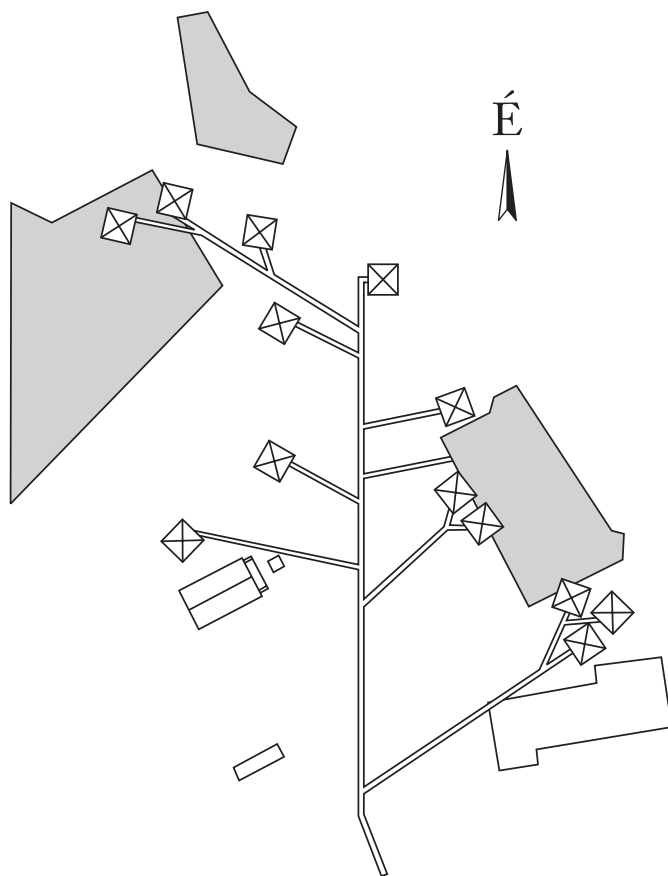
AQUAEDUCTUS ÉS A KÖZMŰVESÍTÉS

Póczy Klára

Pannonia forrásokban bővelkedő provinciának számított, itt tartós szárazságról csak ritkán panaszkodtak. Ennek ellenére az általános előírásoknak megfelelően a vízigényes üzemek, műhelyek a folyóvíz-vezetékét nem használhatták. A kézműipar saját ásott kútjaiból merített vizet. A városokon belül valamennyi lakónegyednek kutat kellett rendben tartani, amit szigorúan ellenőriztek. Állandó veszélyt jelentett a tűzvész. A jól szervezett önkéntes tűzoltóság a társadalomban elismert közhasznú tevékenységükre való tekintettel gyülekezési joggal rendelkezett. Bő vízű kutak nélkül azonban szervezetségük mit sem ért volna.

A folyóvíz-vezeték és a csatornázás rendszerét Észak-Itália városaiban és a birodalom legtöbb területén az 1. század folyamán és a 2. század elején vezették be, de csak a 2. századtól kezdve beszélhetünk általánosan közművesített városokról. A rendszer műszaki részletei az 1. században valóságos „technikai forradalom” keretében finomodtak. Sorra alkalmaztak új találmányokat (dugattyús szivattyú, többszintes csatornahálózat kombinációja stb.). Ebben a folyamatban már Pannonia városai és települései is részt vettek. Komplex rendszerről van szó, ugyanis a közkutak túlfolyó vizét díszkutakba, szökőkutakba vezették, a közfürdők használt vizét a csatornahálózatba juttatták. A hulladékot ezek

32. Folyamisten domborműve a gorsiumi szent terület forumának keleti Nymphaeumból

33. Aquincum. A vízvezeték kizsgáló kutak a Római-parton

vizével távolították el, ami lehetővé tette a városok területén a vízöblítéses illemhelyek bevezetését.

A vízfogyasztást egy szellemes szerkezettel mérni is tudták: a vízcsapra szerelt kalibrációs leolvasóval. Egy ilyen bronz vízcsap maradt fenn a ráforrasztott ólomszerkezet csatlakozótagjával Brigetióból. A vízdíjat a városi hivatal szedte be. A vezetékeket illetéktelenül, titokban „megcsapoló” leágazásokat folyamatosan figyelték, súlyos bírságot vetve ki a közvagyon ellen vétőkre. A törvény szerint a víz állami tulajdonban volt.

A folyóvíz bevezetése a városba az egyik legnagyobb terhet jelentette az önkormányzat vezetősége számára. Az ilyen beruházásokhoz a tisztségviselők saját vagyona jelentette a biztosítékot. Ha egy város gazdasági mérlege megbillent, az az egész tartomány gazdaságát megingathatta, e veszély elkerülésére tehát az éppen funkcióban lévő helytartónak kellett vállalnia a felelősséget a nagy beruházás megvalósíthatóságáért.

Marcus Ulpius Quadratus az egyik aquincumi fürdő felavatásának ünnepségén a folyóvíz használatát engedélyező személyiségként mutatott be áldozatot *Fortuna Balnearis* istennőnek. Két aquincumi *duumvir quinquennalis* – érdekes módon mintegy két évtizedes időkülönbséggel apáról és fiáról van szó – Aquincum két különböző aquaeductusának a kiindulópontjánál, a forráscsoportok szentélyeiben

állított egy-egy feliratos oltárt az Aesculapius–Hygieia istenpárnak. Tehát e vízvezetékek építkezésekor hivatali teendőjüként vállalták a határidős munkák befejezésének felelősségét.

A tervezést, a beruházást a városok fizették, de olykor a császár is segített. Pannoniában nem ismerünk erre vonatkozó írásos adatot, arról azonban maradtak fenn feliratok, hogy egy díszkút vagy egy nymphaeum kialakítását magánosok fizették. Több vezetéket a hadsereg létesített. (32. kép)

ENGEDÉLYEZÉS, TERVEZÉS, KIVITELEZÉS

Az egyéni vagyonból tett felajánlások esetében az építkezéshez tanácsí engedély kellett. Ezt kőbe vésett feliraton tüntették fel, megnevezve a létesítményt, a költséget vállaló nevét. A szöveget a D. D. D. D formula zárta le: *d(onum) d(edit) in ordine d(ecurionum) d(ecreto)*, vagyis a létesítményhez a szabályok szerint a városi tanács írásban járult hozzá. Így szól többek között Aquincumban egy közteri nymphaeum felirata, ami folyóvízzel működött. Az adományozó *Caius Iulius Secundus*, a város egyik polgármestere volt.

Aquincum első, észak–déli aquaeductusát 93-ban építették, amikor *M. Ulpius Traianus* volt Pannonia helytartója. Ez az *aquaeductus* ugyan a legio tábora részére készült, de miután átszelte a polgári települést, ők is élvezhették a folyóvíz-szolgáltatás előnyét. A vízvezeték forráscsoportjánál elhelyezett oltárok feliratából kitűnik, hogy amint a polgári település Hadrianus császártól elnyerte a municipium rangot, az új városi vezetőség áldozatkészségének hála bővítették a vezetéket vízmennyiségét. (33. kép)

Egy Traianus császártól polgárjogot nyert vízügyi szakember a második fázisban újabb források bekapcsolásánál irányíthatta a munkákat. Ulpius Nundius foglalkozása: *discens regulatorum*, vagyis a *regulaval*, szögmérővel dolgozó, speciális feladatra kiképzett szakember volt. Pannonia területéről számos mérnök neve ismeretes.

Az utak, a vízvezetékek kitűzésére mérőasztalt (*groma*) használtak, ilyet Pannoniából is ismerünk. A csuklós szerkezettel megdönthető asztallap szélére bronz vonalzót erősítettek finom beosztással. A hozzá illeszthető bronz szögmérő és a díszítésként is felfogható görbék a szerkesztéshez szükségesek, s ma is kitűnően használhatók.

Aquincumban az észak–déli, boltíveken nyugvó magas vezeték, valamint egy későbbi északnyugat–délkeleti irányú, ugyancsak boltíves magasvezeték a legio castruma részére épült, de a polgárvárost és a katonavárost is ellátták folyóvízzel. E vezetékek tervezését, kivitelezését a hadsereg végezte, később pedig bővítette. Van köztük felszínen futó, teknőszerűen kiképzett vezeték és egy föld alatt futtatott is a 3–4. századból. (34. kép)

Ugyanez a helyzet Brigetióban. A castrum helyőrségén kívül itt is használta a katonaváros és a polgárváros lakossága a hadsereg által készített folyóvíz-vezetéseket és csatornahálózatát. Más pannoniai városban is megmutatkozik a tartomány legioi állományába tartozó, speciális műszaki alakulatok tevékenysége. Savariában és Scarbantiában is van erre egy-egy példa. A *legio XV Apollinaris* még éppen Carnuntumban állomásozott, amikor Savaria vízvezetékének teljes vonalát befejezték. Scarbantia aquaeductusát már a helyébe érkezett *XIV Gemina* tűzte ki.

A dunántúli római városok közül eddig négynek ismerjük a folyóvíz-ellátását és a csatornahálózatát. Valamennyi más-más műszaki megoldással készült. Van köztük magas, boltíveken nyugvó vezeték, felszínen futó, zárt kőcsatornában vezetett és fedett, föld alatti vezeték is, amit terrazzoval bé-

34. Utcai vízelvezetés (Aquincum)

35. Csatorna, javítóaknával az utca burkolata alatt (Aquincum)

letek. Az utóbbi esetében a nyomvonal mentén szabályos távolságban kőducok (*cippi*) jelezték a felszínen az ellenőrző, illetve a javítóaknak helyét. (35. kép) Az Intercisában állomásozó ezred táborának a ciszternájába a folyóból hordókban szállították vagy szivattyúval emelték ki a Duna vizét.

ÜZEMELTETÉS, FENNTARTÁS

Előírások szabták meg az utcák, a boltok, a vásárcsarnokok, a fürdők tisztántartását, s ezt folyamatosan ellenőriztette a városi tanács részéről az *aedilis*. A húscsarnokok padlóját kőlapokkal kellett borítani, s már a kivitelezés során kővályukat iktattak közbe. Két óránként újra meg újra vízzel kellett lemosni a padlót, nehogy az ételhulladék megfertőzze a környéket. E kőcsatornák Aquincum polgárvárosában láthatók.

Valamennyi pannoniai közfürdőben (nagy számuk lehetővé teszi az általánosítást) működött nyilvános, több szemelet kiszolgáló, vízöblítéses illemhely. Aquincum polgárvárosának forgalmas központjában megmaradt a nyilvános illemhely teljes alapépítménye a folyóvíz bevezetésével és a szennyvíz elvezetésének csatornájával. Nem messze innen víztorony s több utcai közkút is szolgálta a rendszer működtetését. (36. kép)

36. Helyreállított delfindíszes szökőkút (Aquincum)

VÍZZEL KAPCSOLATOS REGIONÁLIS LÉTESÍTMÉNYEK

Szerény méretű folyószabályozás nyomai figyelhetők meg Savaria közelében a Rába és a Gyöngyös között. Korabeli irodalmi adat tájékoztat arról, hogy 305–311 között, Galerius császár idejében nagyszabású építkezést kezdtek a mai Sió csatorna helyén. A *Pelsot* – vagyis a Balatont – kívánták a *Danuvius*sal – azaz a Dunával – összekötni. A római kori földmunka egyes szakaszai máig megmutatkoznak a felszínen Siófok közelében. A gátak és a duzzasztók nagybirtokok körzetéhez tartoztak, és mindenekelőtt haltenyésztés céljára, halastavak létesítésére szolgáltak. Az egyik ilyen duzzasztót Pátka határában figyelték meg még a 19. században. Ma az ókori falazat mögött a korszerű technikával működő zámolyi tároló áll. Óskü határában található egy másik római kori gát- és zsiliprendszer. Jelenleg a kiszélesített, 8. számú autópályát vezet Várpalota és Veszprém között a római gát töltésén, amit már saját korában is kocsíútként használtak.

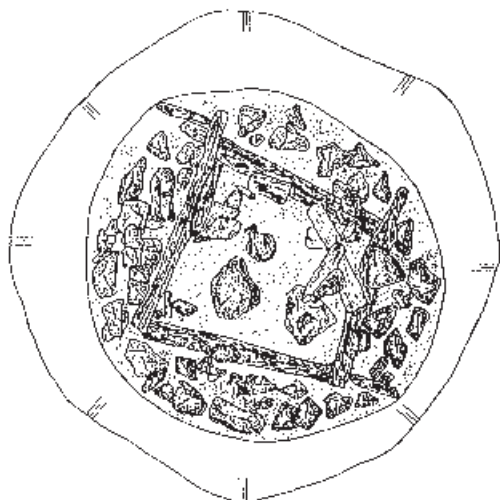
A római kori mezőgazdaság egyik alapvető módszere az volt, hogy a nedves, mocsaras talajt csatornázással kiszárították. Az egykori szakvélemény szerint így nyerték a gyümölcs, s ezen belül a szőlő termesztéséhez a legalkalmasabb földeket. A *Historia Augusta* egyik adata arról tudósít, hogy a Pannoniában állomásozó hadsereg szabad idejét ilyen célra tervezett árokrendszer kiásával töltötték ki Probus császár alatt (276–282 között).

ÚJ EREDMÉNYEK

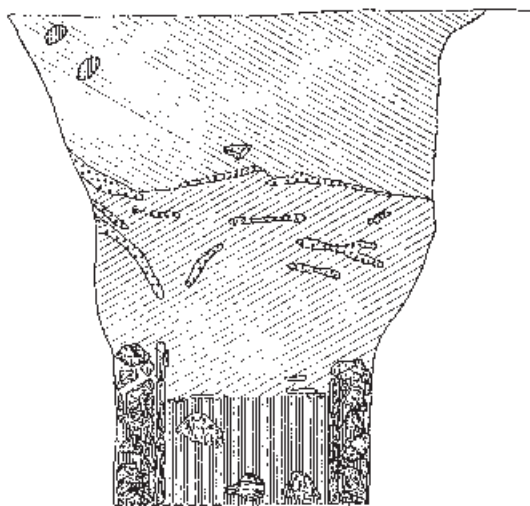
A forrásfoglalás műszaki módozatát Aquincum–Rómaifürdőn sikerült első ízben folyamatában dokumentálni. Leírható volt a különleges formájú kerámiafoglatoktól kiindulva az erre helyezett kis kádban, majd innen terrakotta csöveken keresztül és kővályúkban elvezetett, végül a főágba terelt folyóvíz teljes menete. Ezen kívül azt is tisztázni lehetett, hogy valamennyi forrás részére a saját vízhozamának megfelelő méretű foglatot készítettek, a legio ugyancsak feltárt, ipari kerámiát gyártó fazekasműhelyében. Ezek a foglatok máig bírják a víznyomást.

A RÓMAI VÍZVEZETÉKEK KÉSŐBBI SORSA

A vízvezetékek rendeltetéséről az utókor olyan mértékig megfeledkezett, hogy a rendszer felszínen megőrződött nyomairól a legképtelenebb elképzeléseket adták tovább generációkon át. Savaria aquaeductusáról például a 19. század elejéig többször leírták, hogy középkori királyaink idejében bor folyt benne. Az aquincumi észak–déli nyomvonalú vízvezeték magas kőfalazatáról a 14. század óta folyamatosan tudósítanak az oklevelek. Az egyik szakasza máig őrzi a 17. századtól a szeptember 8-án tartott búcsú hagyományát: az ún. Mária-kő, egy kis útmenti

0 50 100 cm

37. Ménfőcsanak, Bevásárlóközpont 205. kút felülnézete és metszete

kápolna az Istenanya képével a római boltíves falazat védelmében.

Vízvezetékek:

Savaria: Velem, Kőszegszeredahely, Rohonc, Bozsoki völgy – egy-egy beiktatott viadukt-szakasszal, hossza 29 kilométer.

Scarbantia: Bánfalva, Malomtó, Rák patak vonalán, hossza 6,5 kilométer.

Aquincum I: Rómaifürdő 14 forrásból álló csoportjából, hossza 4,5 kilométer.

Aquincum II: Árpád-forrásból a mai Vörösvári út mentén, hossza 2 kilométer.

Brigetio: Tata, Fényes-forrásokból, hossza 14,5 kilométer.

A vízkiemelés, a vízfoglalás módjai:

Aquincum: forrásfoglalás több tagból összekapcsolt kerámia szerkezettel (Rómaifürdő–Budapest)

Intercisa, vízparti települések: a Dunából hordókban szállított vagy függőlegesen, feltehetően dugattyús szivattyúval kiemelt víz

Gorsium, Ménfőcsanak, Intercisa: kútból – ciszternából. (37. kép)

Aquincum III: helytartói palota – regionális vízmű víztoronnyal.

A városok, a vicusok, a villák és egyéb települések, egyes épületek ásott kútjai nagy változatosságban ismertek.

A vízgyűjtő és a szennyvízelvezető csatornahálózat: Savaria, Gorsium, Aquincum legiostábor, Aquincum polgárváros (többszintes csatornák javítóaknákkal). Minden fürdőhöz tartozott csatorna is, felszíni folyókák pedig szinte minden nagyobb településen voltak.

VIDÉKI TELEPÜLÉSEK PANNONIÁBAN

VILLÁK

Gabler Dénes

Pannoniában eddig megközelítőleg 600 villa helyét ismerjük, ezek közül mintegy 430 található a mai Magyarország határain belül. Ez a szám nemcsak a kutatottság egyenlenségei miatt nem tekinthető teljesnek, hanem azért sem, mert a legkorábbi villáknak – mint azt a néhány pannoniai lelőhelyen végzett ásatási eredmény mellett a germániai vagy a britanniai párhuzamok bizonyítják – építőanyaga fa volt. A közel 600 villának eddig alig tizedrészében végeztek kutatásokat. A többi épületegyüttesről csak a felszínen található épülettörmelék alapján szerezhetünk tudomást.

A villák sűrűsége, egymástól való távolsága eltérő, de a feliratos emlékekkel együtt némi támpontot ad a birtokok nagyságára. A Fertő környékén 2-3 km², Aquincum környékén 3-4 km² területű *fundus* tartozhatott egy-egy villagazdasághoz. Sok esetben szinte szabályos távolságra találhatók egymástól hasonló épületcsoportok. Ezekben az esetekben joggal gondolhatunk a rómaiak által végrehajtott parcellázással, az ún. *centuriatio*-val létrehozott birtokok központjaira. A parcellázással a provinciákban elsősorban a kiszolgált katonák, a *veteranusok* jutottak földbirtokhoz. Ilyen földosztás volt Savaria (Szombathely) *territorium*-m (városi birtokán), ahol a *legio XV Apollinaris* veteránjait telepítették le, vagy Scarbantia (Sopron), illetve Poetovio (Ptui) területén. A *centuriatio* (száz azonos értékű, örökölhető, földmérők által kimért parcella kialakítása) során az adott terület őslakossága elvesztette korábbi földjeit: legfeljebb bérlőként maradhatott a birtokon. Ahol az urbanizáció késett, ott jóval több az egyszerű, falusi település

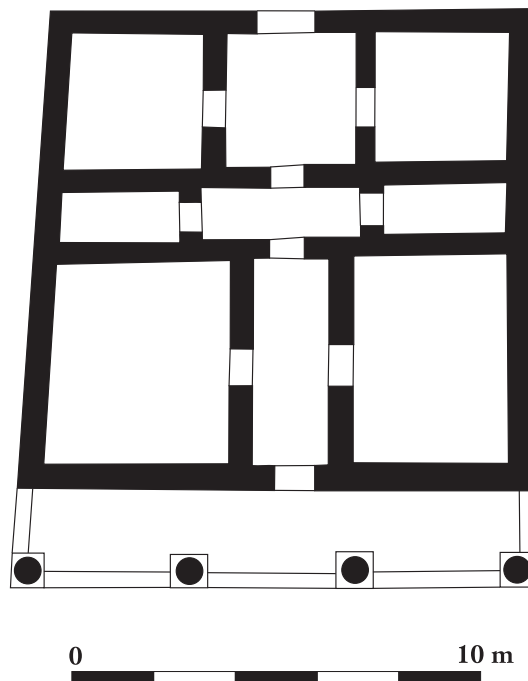
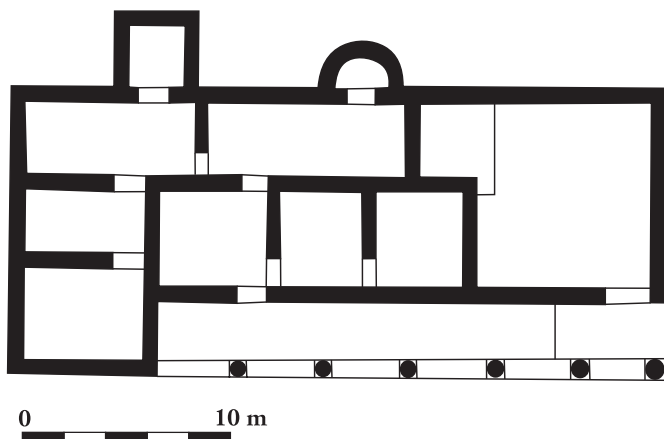
és kevés a villa. Csak a császárkor középső szakaszában vagy a késő római korban épültek ki villák például Brigetio (Szöny) *territoriumán*. A dunai partszakaszokon szintén kevés a villa. Minthogy ez katonai területnek számított, itt legfeljebb a késő római táborok helyőrségének tagjai gazdálkodtak. Míg Savaria vagy Scarbantia *territoriumán* a sok 1. századi felirat korai villákat sejtet, a határvidéken – beleértve Aquincumot is – elsősorban a Severus-korban (193–235) állítanak feliratokat a városi vezetőréteghez tartozó személyek. Maguk a villaépületek is 3–4. századi megtelepedésre engednek következtetni.

A Dunától távolabbi területeken valószínűleg gyorsabban jöhetett létre belső fejlődés eredményeként a nagybirtok, míg a határzónában a leszerelt katonának juttatott végkielégítésből mindig újratermelődtek a középbirtokrendszer fennmaradásának feltételei. Nem véletlen, hogy nagybirtok-központnak tekinthető villaépületeket innen jóformán nem is ismerünk. Pannoniában nagybirtok-központ lehetett a bruck-neudorfi, a nemesvámos-balácai, a hosszúhetényi, a komló-mecsekjányosi, a kővágószőlősi, az eisenstadt-gölbesäckeri és esetleg a szentendrei villa.

A nagybirtok-központnak tekinthető épületegyütteseket általában fal vette körül, ami nem védelmi célokat szolgált, hanem az értékek őrzésének, a biztonság, illetve az állattartás kíváncalmát elégítette ki. Fallal vették körül a Fertő-környéki villákat, a Balaton-felvidéken a balácait, Délnyugat-Pannoniában pedig a šmarje-grobelčei épületegyüttest. A fallal körülvett területen belül újabb, belső lehatároló falakat figyeltek meg a bruck-neudorfi, valamint a balácai villában: ezek talán a galliai-britanniai villákhoz hasonlóan különítették el a gazdaságon belül a *pars urbana* és a *pars rustica* részeket, azaz a luxust sem nélkülöző lakó-, illetve a tisztán gazdasági rendeltetésű épületeket.

A többnyire Itáliában kialakult alaprajzi megoldásokat a hűvösebb pannoni éghajlati viszonyoknak megfelelő adaptálással lehetett kivitelezni. A bennszülött őslakosság lakóépületei valószínűleg csak csekély mértékben befolyásolták a pannoni villák szerkezetét. A besorolást sok esetben az is nehezíti, hogy egy-egy átépítés során sokszor a

38. Porticus villa alaprajza. Csúcshegy

39. Középfolyosós villa. Békásmegyér, 3. sz. villa

villa alaprajzi típusa is megváltozott. Morfológiailag megkülönböztethetünk:

1) *Porticus* villákat – Pannoniában ebbe a csoportba kereshetjük elrendezésű épületeket sorolhatunk: ez az elrendezés fontosabb ismérve, mint maga az oszlopos tornác. Az Aquincum környéki villák jó része ezt az alaprajzi megoldást mutatja (Pomáz-Lugi-dűlő, Budapest, III. Csúcshegy, Kaszás-dűlő). (38. kép) A *porticusos* villa ún. sarokrizalitos változatához sorolható a bruck-neudorfi villa korábbi periódusához tartozó épület. Gyakoribb a rizalit nélküli megoldás, ennek egyik példája a budakalászi épület.

2) *Középfolyosós* villákat – többségük egy ún. hosszáz, középfolyosóról nyíló, két szimmetrikus elrendezésű helyiségsorral jellemezhető (Örvényes): esetenként az épülethez tornác is járul (az Aquincum környéki villák általában, Winden am See). (39. kép)

3) *Udvaros* villákat – e típus tagjai tércsoportosak, azaz az egyes helyiségek udvar mellé, illetve udvar köré sorakoznak. Esetenként a porticusvillát fejlesztették tovább U alakú udvarral. Megkülönböztetünk *areolás* villákat, ezeknél az udvart általában csak két oldalán építették be (Deutschkreutz), másutt három oldalán (Alsórajk I. periódus). A másik típus a hellenisztikus hagyományokat követő, itáliai *peristylumos* villa (oszlopsorral körülvett udvar). Ebbe az alaprajzi típusba többnyire olyan, a nagybirtok központját képező, reprezentatív épületek tartoznak, mint például a balácai, az eisenstadti, a hosszúhetényi, a kővágószőlősi villa vagy az alsórajki épület. (40. kép)

A fentiekben bemutatott három típus közt lényeges időbeni különbség nem mutatható ki. A főépület általában megőrizte a városi lakóház lényeges elemeit, így a hosszabb, folyosószerű bejárat részét (az ún. *faucest* – például

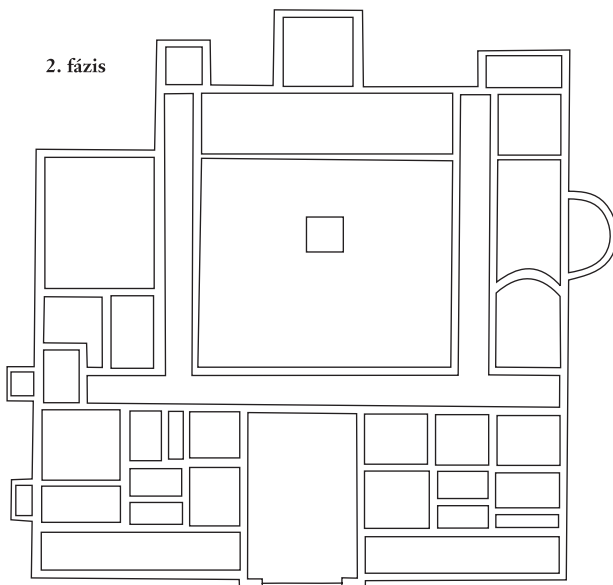
Gyulafirátót–Pogánytelek, Alsórajk), az előteret (*vestibulum*) (Eisenstadt–Gölbesäcker): csaknem mindenhol megtalálható a *culina* (konyha), a *cubicula* (hálószobák), a *tablinum* (dolgozószoba) vagy a *triclinium* (étkezőhelyiség, eredetileg 3 *kliné* volt benne).

Három villában található nagyobb fogadóhelyiség (*aula*). A bruck–neudorfi a 4. században épült ki. A kővágószőlősi villa – akárcsak a szentendrei – valószínűleg nagybirtok központja lehetett. Az épületegyüttesek oszlopcsarnokait az északi provinciák klímájának megfelelően több esetben mellvédes, pilléres, ablakokkal ellátott folyosókká (*porticus fenestrata*) alakították (Szentendre, Kővágószőlős, Hosszúhetény).

A villák közül egyedinek tekintető a hosszúhetényi főépület hatszögletű saroktornya. Az afrikai mozaikokon látható tornyos megoldást feltételeznek a bruck–neudorfi, a szentkirályszabadja–romkúti (kétornyos) vagy a gyulafirátót–pogánytelki (négyornyos) épületek esetében is. Erődítésként semmiképpen sem használhatták ezeket, legfeljebb figyelőtornyok lehettek. Két félkör alakú „torony” fogja közre a kővágószőlősi villa porticusát is. Ezek az építészeti elemek inkább 3–4. századi épületegyütteseken jelennek meg.

A római villák főépületét, fürdőit fűtötték – leginkább a *suspensura*-rendszerrel, ahol a téglá- vagy a kőoszlopocskák által tartott padlót alulról melegítették át. Ez a fűtés nemcsak egyenletes meleget biztosított, hanem nagyon rentábilis is volt. Ilyen *hypocaustum*-fűtés olyan villákban is megtalálható, amelyekben anyagi okokból fürdő nem épült, például a nyugat-pannoniaiakhoz képest szerényebb, Aquincum környéki épületek (Csúcshegy, Budakalász–Dolina, Békásmegyer) vagy a Brigetio municipális *territorium*án emelt villákban (Dorog–Hosszúrétek, Bakonybánk, Nagyigmánd–Thalypusztá). A fűthető helyiségek száma – az épületegyüttes egészéhez képest – aránylag kevés.

40. Udvaros villa. Alsórajk

Az épületek belső kiképzése lényeges különbségeket mutatott. A legigényesebb kivitelezésű villaépületeket mozaikpadlók díszítették. Valószínűleg a Severus-korban készülhettek a balácai és az alsórajki villa mozaikjai. Savaria territoriumáról eddig csak a zsenyei villából ismerünk mozaikpadlót. Scarbantia városi területén néhány, a mai Ausztria területén feltárt épületegyüttesekben került elő mozaik. Kelet-Pannoniában egyedül a kővágószőlősi-nél említettek korábbi híradások festett, mozaikos helyiséget. Gyakoribb a villákban a falfestmény: ezeknek stílusa vagy technikája esetenként többszöri átfestésre enged következtetni. A falfestmények hiánya, illetve ritka előfordulása azonban szembetűnő Brigetio és Vindobona municipális territoriumán. Gyakori ugyanakkor a freskós díszítés a Balaton-felvidéki (Balácsa, Kékkút, Örvényes, Gyulafirátót, Aszfő, Balatonfüred, Vonyarcvashegy) vagy a Fertő-tó környéki villákban. Az Aquincum környéki villák közül a szentendreit és a csúcshegyit, Mursella territoriumán a sokorópátkait, Brigetio területén a tokodit említhetjük. Sopianae környékén a kővágószőlősi és a hosszúhetényi villákban voltak freskódíszes helyiségek. Ezeket esetenként gazdag stukkódíszítés kísérte (Balácsa, Csúcshegy).

Az épületegyüttesekben általában nem hiányoztak az architektonikusan hangsúlyozott részek: a kapuk, a párkányok faragott kövekkel, kő mellvédárccal, tagozatokkal való díszítése. Az oszlopfők faragott díszei is fokozták a pompát, főként a Balaton-felvidéki épületekben.

Bár a római kultúrához hozzátartozott a többhelyiséges fürdőlétesítmény, s ezért az a főépületből sem hiányzott (Balácsa, Aquincum–Kaszásdűlő, Alsórajk, Szentendre), ennek ellenére gyakori, hogy a villához különálló fürdőépület is tartozott (Donnerskirchen, Bruck–Neudorf, Eisenstadt, Balácsa II. épület, Szentkirályszabadja–Romkút, Egregy, Balatongyörök, Rezi, Gyulafirátót, Alsórajk, Smarje–Pris-tava); ezeket a mezőgazdasági munkát végző munkások is látogathatták.

A gazdasági épületek közül a termés tárolására szolgáló nagy magtárak (*horreum*) a legfontosabbak: ezek alaprajza jól felismerhető, minthogy a tetemes súly miatt a falakat támpillérekkel kellett megerősíteni, az építmény belsejében pedig oszlopok vagy egymáshoz közeli, párhuzamos falak sora tartotta a padlót, ezáltal a tárolandó termés számára alulról is biztosították a szárításhoz szükséges levegőmozgást. Ilyen *horreum*ot ismerünk a Balaton-felvidékről Balácsáról vagy Kékkútról, továbbá Délnyugat-Pannoniából Šmarje–Grobelčéből. A fertőrákosi villa horreuma feltehetően részben lakóépület is volt.

Az örvényesi villa középfolysós épületében kovács-, illetve más műhelyeket rendeztek be. Javítóműhely lehetett az aquincumi kaszásdűlői villa déli részén. Kocsiszin és esetleg szálláshelyek tartozhattak a szentendrei villához, amelynek egy részét a 4. században talán mint *mansion*ot, azaz útállomást is igénybe vették.

A galliai–britanniai villáktól eltérően Pannoniából egyelőre nem ismerünk olyan épületet, amelyet a mezőgazda-

sági munkákat felügyelő intéző, a *vilicus* lakóépületével azonosíthatnánk.

A római foglalkással alapvetően megváltoztak a birtokviszonyok. A pannoniai villagazdaságok termelése hamarosan feleslegessé tette a mezőgazdasági termékek behozatalát, legfeljebb a jobb minőségű bor, az olaj, esetenként a déligyümölcs vagy a különböző tengeri termékek (hal-szész, osztriga) importjára volt szükség az amfóraleletek tanúsága szerint. A 4. században Pannonia még gabonát is tudott exportálni Itáliába. Irodalmi források arról tájékoztatnak, hogy a tartomány fő terméke a köles és az árpa lehetett: az ásatások során előkerülő magleletek azonban más kultúrnövények termesztésére is utalnak. A római korban váltotta fel a kétszemű búzát (*triticum dicoccon Schrank*) a mai búza (*triticum aestivum*). Míg a *triticum dicoccon* a tartománnyal szomszédos Barbaricumban és a provincia bennszülött telepein is megtalálható, a korszerű villagazdaságokban már csak a *triticum aestivum*ot termesztették. Sarló-, kasza-, őrlőkő-leletek, illetve falfestmények ábrázolásai (Budapest, III. Vihar u.) bizonyítják a tartomány intenzív mezőgazdasági termelését. A késő vaskori mezőgazdasági eszközök a római kori bennszülött telepeken sokszor változatlan formában éltek tovább, míg olyan újítás, mint a láncon vontatott eketaliga csak a korszerű nagybirtokokon található meg. Magleleteken kívül borászati célból termesztett növények maradványai, így például a bor kezeléséhez használatos bodza (*Sambucus nigra*) bizonyítják – az auktoradatokon kívül – a pannoniai szőlőkultúrát. A szőlőkultúra elterjesztésében a Balatonfelvidéki, illetve a Fertő környéki villák játszottak meghatározó szerepet. Ezekről a területekről ismerünk aránylag sok szőlőmetsző kést (kacor – *falx vinitoria*), sőt a Winden am See-i villában szőlőprés maradványai is előkerültek. A villagazdaságoknak köszönhető számos új gyümölcsfajta termesztésének meghonosítása: köztük az őszibaracké (*prunus Persica*), a manduláé, a kajszibaracké (ilyen került elő Budán a Jablonkai úti múmiasírban). Fügét, olivát, naspolyát természetesen továbbra is a mediterrán területekről (Italia, Hispania) kellett importálni.

Feliratok tájékoztatnak az erdészeti tevékenységről: az erdőgazdaságok élén rabszolgák (*servus saltuarius*) álltak. Kezdetben az erdők valószínűleg a bennszülött arisztokrácia kezében voltak, később azonban jó részük császári birtokba kerülhetett. Egy császári erdőgazdaságot vezető „jószágkormányzó” Savaria környékén állított feliratot a 4. században.

A villagazdaságok megjelenése az állattartás terén is fontos változásokat eredményezett. Egyes haszonállatokat csak a római korban kezdtek rendszeresen tenyészteni (például szamár, liba), más állatfajták tartásának viszont az aránya változott meg döntően. Háziszarvasok csontjai például a bennszülött telepeken ritkán találhatók, ugyanakkor a római városok és táborok környékén gyakoriak. A juh vagy a szarvasmarha tartása már a római kor előtt is jelentős: a villagazdaságokban azonban az itáliai fajtákkal való keresztezés révén húshozamukat lényegesen növelték.

A római kori szarvasmarhák, a juhok nagyobbak, mint később vaskori elődeik. A pannoniai gyapjú híres volt: ebből készült többek közt a *pilleus Pannonicus*, a sisak alatt hordott sapka is.

A kifejezetten mezőgazdasági termelés mellett a villákban ipari tevékenység is folyt. Számos villában volt kerámia- vagy kovácsműhely.

Egy Savaria környéki felirat tanúsága szerint a provinciában jelentős császári birtokok is lehettek, főként a 4. században. Ekkor már császári birtokközpont lehetett a bruck-neudorfi villa, amelyet a 4. század harmadik negyedében luxusvillává alakítottak át. Ez lehetett az Ammianus Marcellinus által említett *villa Murocincta*, ahol a császári család 375-ben tartózkodott.

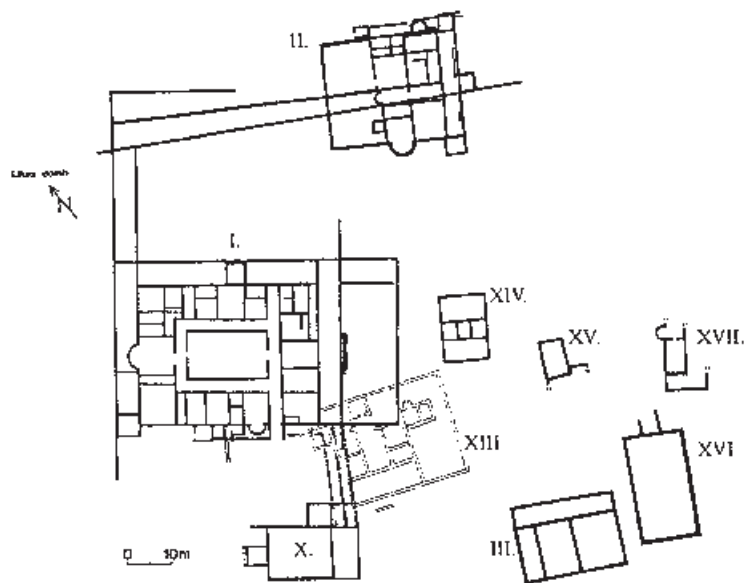
A 4. századi villák egy részében ókeresztény kultuszra utaló emlékek találhatók (Donnerskirchen, Kékkút), a kővágószőlősi villa mellett pedig díszes mauzóleumot emeltek, amely a 4. század közepén épült, s eddig unikum Pannonia építészetében. Az 5. században a barbár betörések következtében megváltozott gazdasági környezetben a villagazdaságok már nem tölthették be eredeti funkciójukat: falaikon belül kisebb kunyhókat emelt a megmaradt lakosság (Csúcshegy, Babarc).

RÓMAI KORI VILLÁK A BALATONTÓL ÉSZAKRA

Palágyi Sylvia

A Balatontól északra csak négy olyan lelőhely van (Balácsa, Gyulafirátót–Pogánytelek, Szentkirályszabadja–Romkút, Örvényes), ahol a feltárások nyomán megrajzolható egy-egy földbirtokközpont vagy annak legalábbis több épületből álló részlete, amely alkalmas a villaközpontok szerkezetének, az alaprajzi típusok és funkciók, a központok körüli szántóföld- és legelőterületek hozzávetőleges nagysá-

41. A balácai római kori villagazdaság központi épületei

42. A balácai római villagazdaság feltárt falainak egy része a lefedett főépülettel

gának meghatározására. A négy villa közül valószínűleg a balácai volt a legkorábbi, a 2. században azonban már kőépületeket emeltek Gyulafirátóton és Örvényesen is. A 4. századi építkezések nyomai mind a négy földbirtok-központban nyomon követhetők. Örvényesen és Szentkirályszabadja–Romkúton a főépület meghatározása nehézségekbe ütközik, Gyulafirátót–Pogányteleken a főépület belső udvaros, téglalap alakú tömbjéhez később ívesen záródó helyiséget és rizalitok közé fogott porticust építettek. Balácán az 1976-tal újrainduló feltárások az ismert *peristylum* előtti, valamivel nagyobb belső udvart határoztak meg. A főépület téglalap alakú magjához később kisebb helyiségeket, *praeefurnium*okat, három oldalról folyosót építettek. Ennek a villagazdaságnak azonban volt egy még korábbi kőperiódusa is, amely eltérő tájolásban készült. Középfolyosós elrendezésével az aquincumi és az örvényesi 2. századi típusokhoz hasonlít, bár előcsarnok és kőfallakkal határolt udvar egészítette ki. A főépület keleti és északi oldalán falakkal egy-egy udvart különítettek el. Az északi udvar kapcsolta egységbe a főépületet a fürdővel, amelyet többször átalakítva hol műhelynek, hol lakóháznak, hol fürdőnek használtak. Apszisai, vízelvezető-csatornája, erős fűtése szolgáltatta az alapot utolsó nagy periódusának a meghatározásához.

A Balatontól északra a fürdők összetettebb alaprajzi típusát képviseli a Balatonfüreden és a Balatongyörökön feltárt épület. A medencéket Balatonfüreden a három íves záródású teremben alakították ki. Gyulafirátóton és Örvényesen a fürdők egymást követő négy helyiségből álltak, amelyek közül az egyikhez apszis csatlakozott. A balácai példa alapján egy-egy villának több fürdője is lehetett. A második balácai fürdő leginkább a soros elrendezésű példákhoz hasonlítható, a feltárt helysørsorhoz kelet felől azonban újabb termek csatlakoztak. A balácai nagybirtok központjában a három helyiségből és az egy előcsarnokból álló kisebb lakóházon, esetleg gazdasági épületen kívül a birtokot kiszolgálók számára jól fűtött, hat egyfoma „cellából” álló téli szálláshelyet is emeltek. A balácai földbirtok-központban, bár falak osztják a csaknem 9 hektárnyi, fallal övezett centrumot udvarokra és kertekre, az *urbana* és a *rustica* rész nem vagy csak bizonyos esetekben (ólak stb.) különül el egymástól. Például a kisebb lakóépület és a fürdő közelében állt a nagy magtár és vélhetően az istálló (Nr. XIV.). A villagazdaság északi felében lévő épületek valószínűleg gazdasági célokat szolgáltak. (41., 42. kép) A villagazdaságok melléképületei közé tartozhattak azok a két helyiségből álló kisebb épületek, amelyek vagy sarkaikon vagy egy-egy falszakasszal érintkeztek egymással (Gyula-

43. A szántásban jelentkező melléképületek Balácán 1986-ban

firátót–Pogánytelek), vagy mint Szentkirályszabadja–Romkúton a nagyobbikon belül az egyik sarok/negyed elfalazásával építették meg a kisebbet. **(43. kép)** Ez utóbbi elrendezés jó párhuzamát a Neckar-folyó menti Lauffenből idézhetjük.

A gazdaságok vízszükségletét a közeli források, patakok, fazekastelep esetén még külön ásott kutak biztosították. Távolabbi víznyerőhelyek esetén a vizet ólom- és egymáshoz illeszkedő, néha kőfalra és terrazzo/habarcságyra fektetett agyagcsövekben (Felsőörsön báb alakú csövekkel) vezették a gazdaságokba. A vízelvezető csatornát Balácán téglákból állították össze.

A Balaton-felvidéki vörös, permi homokkőből elsősorban küszöbök, ablak- és ajtókeretek, pillérek, udvarlapok készültek. A 3–4. század legjellegzetesebb termékei a levelekkel-maszkokkal faragott oszlopok. A padozat márványlapos borítására csak Órvényesről hozható példa. Helyi, környékről származó kövekből dolgozott a mozaikrakó-mester Magyarország – jelenlegi ismereteink szerint – legnagyobb földbirtok-központjában, Balácán, amelynek négy mozaikpadlója a fő lakóépületet díszítette. Három ma is eredeti helyén, a védőtetőt hordozó épületben látható, a negyediket 1925 óta a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. A mozaikok egy átépítést követően a 200 körüli években készültek el az épület keleti, déli és nyugati traktusában. A fekete-fehér kazettákat az egyik teremben borostyánleve-

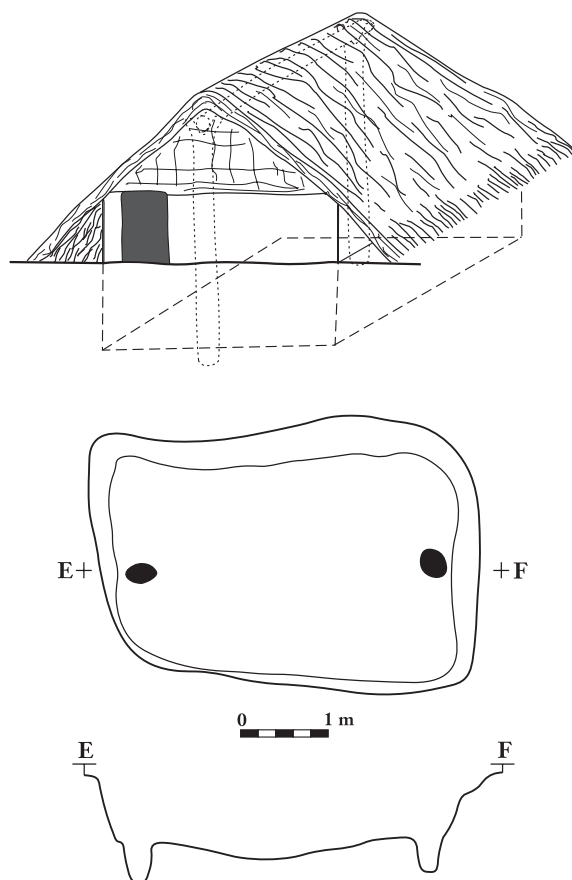
44. Mozaikpadozat a balácai főépületben

les girland zárja le. A másik mozaikpadló színes háromszögekből, rombuszokból, körökből kiserkesztett virágos mintáit két oldalon fekete-fehér, négyágú virágok folytonos sorából kirakott szőnyeg-szerű sáv veszi közre. A 32, illetve 62 négyzetméteres alapterületű két nagyobbik mozaik a pannoniai mozaikművészet legkvalitásosabb darabjai közé tartozik. **(44. kép)** A mezőket perspektivikus hatást keltő, árnyalt geometrikus motívumok, rozetták, kettős pelták, faágak, egyenlőszárú, színes keresztek uralják. Mindkét nagymozaikon szerepel egy-egy kantharos, az egyiken egy kisebb madár, a másikon pedig gránátalma ágán ülő két fácán. Virágzó gránátalma-bokrokat festettek a *peristylum*-ot a 3. században elrekesztő falra is. A levelek és a virágok festett rácsok mögül bújnak elő. A rácsokat fölött zöld lombozatú olajfák hajlanak a *peristylum* (oszlopokkal körülvevett) jelleget megőrző, a falfestmény síkjából kidomborodó féloszlopok felé. A balcai villagazdaság legkorábbi falfestményeinek, a sárga-lila, a vörös, a fekete alapszínű falképeknek legkésőbb Hadrianus császár idejében el kellett készülnie. Pompeji hagyományokat követve az általában vízijeleneteket ábrázoló lábazati sáv felett függőleges osztósávokkal tagolták a felületeket, amelyekre a stilizált levél-, virágmotívumokból álló keretezésen belül mitológiai jeleneteket, kerek emblémákba foglalt „csendéleteket” (császárgombákkal, kenyerekkel, fűjekkel) festettek. A balcai főépületnek és a két fürdőnek a még a falakon látható falfestménytöredékei – fehér alapon piros keretezésű mezőkkel és négyyszögbe foglalt leegyszerűsített virágokkal – a villagazdaság legkésőbbi emlékei közé tartoznak.

FALUSI JELLEGŰ TELEPÜLÉSEK PANNONIÁBAN

Gabler Dénes

Pannonia területéről eddig a villákat és a katonai *vicus*-okat nem számítva legalább 770 különböző típusú vidéki települést ismerünk, főként felszíni nyomok alapján. A telepek nemcsak kiterjedésükben, méretükben különböztek egymástól a néhány házból álló épületcsoporttól a több km hosszúságban nyúló telepekig, hanem funkciójukban is. Egy részük olyan területen található, ahol villák jóformán nem épültek. Ezek a kevésbé produktív, zárt tömbben található faluközösségek saját földjüket művelték, inkább önellátásra rendezkedtek be (például a Kapos völgyében, a Rába és a Marcal között). Másik részük villák közelében sűrűsödik (Deutschkreutz, Sommerein). Ezeket valószínűleg a villatulajdonos birtokán élő bérlők (*colonusok*) településeinek tekinthetjük, bár a villa és a telep egyidejűsége ásatások hiányában megkérdőjelezhető. Ismerünk ilyen telepekre vonatkozatható feliratokat is, mint a *vicus Caramatensium et villa Intercisa* közelében. Nem mindig lehet eldönteni, hogy városi territoriumhoz tartoztak, vagy *civitas*, tehát *peregrinus* jogállású közösség területén épültek.

45. Földbe mélyített gödörlakás alaprajza és rekonstrukciója. Ménfőcsanak–Bevásárlóközpont, 225. objektum

Eredetüket tekintve is két nagy csoportjuk különböztethető meg: egy részük késő vaskori előzményekből töretlenül fejlődött tovább a római uralom alatt (Ménfőcsanak, Szakály, Budapest–Tabán, Békásmegyér), másik részüknél nincs a foglalás korát megelőző telepelőzmény.

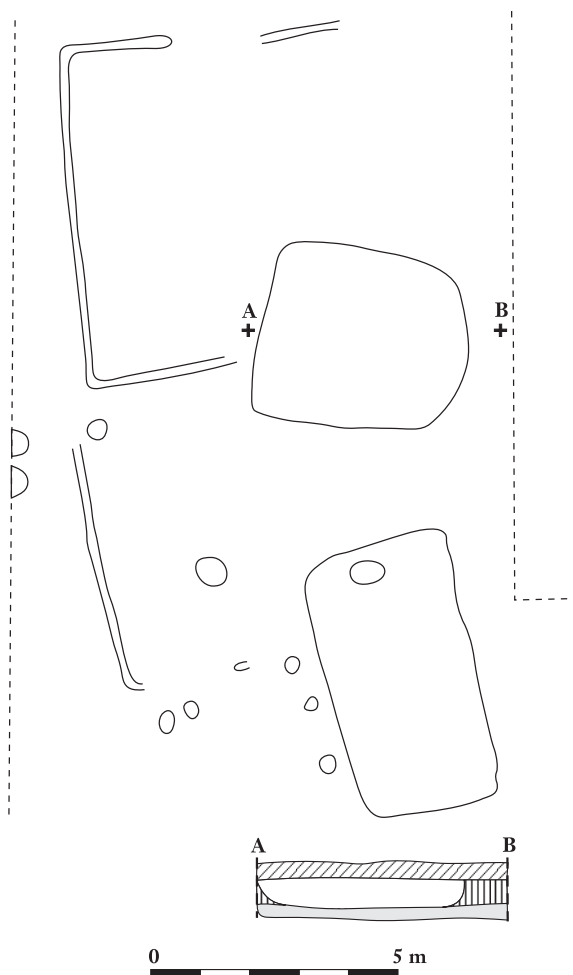
Nemcsak a hódító háborúk, hanem a pannon–dalmata lázadást követő intézkedések, áttelepítések is hozzájárultak a korábbi telepek felhagyásához. Az erődtített késő vaskori telepeket (Budapest–Gellérthegy, Regöly, Ostffyasszonyfa, Nagyberki–Szalacska stb.) legkésőbb ekkor kellett elhagynia az őslakosságnak, bár a korábbi centrumok egyik-másik funkciója érintetlen maradt (például a Gellérthegy megőrizte kultuszközpont jellegét). A korábbi erődtített telepek másik részére a rómaiak építették ki táborukat (Esztergom, Dunaszekcső).

A további telepeken a leggyakoribb háztípus a vaskorit követő, enyhén földbe mélyített, négyyszögletes alaprajzú, lekerekített sarkú gödörlakás, amelynek nyeregtetőzetét két, a keskenyebbik oldalon, a konyha tengelyében ázott gödörbe állított, ágasfákra helyezett szelemengerenda tartotta. A házak oldalfalait általában vályogtéglából építették; ezeknek maradványai a házak döngölt padlóján kerülnek elő. A gyakran többször is lesározott, döngölt padlón fonóbotok nyomai, karólyukak is megfigyelhetők. A konyhók teteje szalmából vagy nádból lehetett. **(45. kép)**

46. Kútbélésül használt római hordó maradványa restaurálás után, bennszülött telepről. Ménfőcsanak, 83-as út

A házakban általában nincs tűzhely (kivéteklént említhetünk egy nagyvenyimi építményt), ugyanakkor a telepeken szabadtéri kemencék találhatók, mint például Ménfőcsanakon vagy Szakályban. A cölöpök elrendezése szerint ismerünk sarkaikon rögzített, négycölöpös faszerkezetű építményeket, a Pannoniától északra élő népeknél gyakori hat cölöpös ház viszont a tartományban jóformán ismeretlen. Ménfőcsanakon megfigyelhető a cölöpszerkezet nélküli vályogtéglás vagy földbe mélyített, egymásba rótt gerendákból épített faház is. Aránylag ritka, de előfordul a belső osztás is, amelyet tapasztott sövényfalakkal alakítottak ki. A lakóépítményekhez kút, műhely, esetleg fészertartozhatott. Ménfőcsanakon az egyes portákat árokkal vették körül. Kőház a római uralom alatt sem épült ezeken a telepeken, bár Ménfőcsanakon feltételeznek egy ilyen la-

48. Faépítmények és gödörlakások alaprajza a szakályi bennszülött telepen

47. Kútaknából kiemelt boronakút bélése. Ménfőcsanak-Bevásárlóközpont

kőházat. A kelta őslakosság legnagyobb telepét eddig Ménfőcsanakon tárták fel, ahol 57 különböző típusú ház és 42 kút került elő. Az utóbbiak hordó-, ritkábban kőbélésesek vagy ácsolt faszerkezetűek. **(46., 47. kép)** A házakhoz hengeres- vagy körte alakú tárolóvermek és hulladékgyűjtők tartoztak. A henger alakú gödrök egy részét agyaggal kitapasztották és kiégették, hogy a tárolandó terményt a nedvességtől megóvják. A telep szerkezetét a viszonylag nagy számban előkerült objektum ellenére sem ismerjük teljesen, mivel a több periódusú település nagyobb a 2 kilométer hosszú, 40 méter szélességű átkutatott felületnél. Több földbe mélyített, négyyszögletes alaprajzú, kövekből rakott tűzhellyel rendelkező műhely is előkerült. A két – ásatással kutatott – kelta alaplakosságú telep közt a hasonló háztípusok, telepobjektumok ellenére jelentős különbség mutatható ki, mégpedig azért, mert a Savaria–Arrabona útvonalon fekvő Ménfőcsanakon aránylag sok a római importáru (terra sigillata, üveg), míg a kereskedelmi utaktól távoli, szakályi telepen ezek a leletek alig lelhetők fel.

A telepek másik nagy csoportjának nincs késő vaskori előzménye. Ezek nemcsak a táborok közelében prosperáltak, hanem a belső utak mentén is. Az új telepek kialakulását a veteránok részére történő földosztás, parcellázás is siettette. Savaria környékén például megfigyelhető, hogy a nem villa jellegű települések a *territorium* peremterületén sűrűsödnek, s ott tűnik fel a római korban is továbbélő, késő La Tène típusú kerámia. Kr. u. 1–2. századi, földbe mélyített kunyhókból álló település részletét tárták fel Unyban. Másutt betelepítésekkel hozható kapcsolatba az új telepek létrejötte (Sopronbánfalva).

Bár a gödörlakások, a szegényes kunyhók a Kr. u. 2–3. századi falvakban még mindig gyakoriak, a romanizáció előrehaladtával a telepek egy részén a 2. század végétől teret hódított a római életforma. Elsősorban az utak közelében fekvő telepeken jelentek meg a kő- vagy kőalapozású házak. Jó részükönél jellemző a kötőanyag nélküli, ún. száraz falazás. A biai és a pátyi telepsoron eddig három kőház került elő; építésük a Kr. u. 3. századra tehető. Belső osztófalukat valószínűleg vályogból, fából vagy tapasztott sövényből építették. Kőházakat építettek a fontos útcsomópontban fekvő Csákváron, Boglárlellén, Pincehelyen, illetve Tárnok közelében is. A római módra épített telepek a Kr. u. 4. században már meglehetősen sűrűn sorakoztak a folyóvölgyekben, például a Sárvíz környékén, Mezőfalva határában, ahol különböző lelőhelyeken több tucat épületet lehetett megfigyelni. Ilyenek kerültek elő Pilisvörösvár közelében, az Aranyhegyi-árok völgyében is.

A szakályi telepen is nagyobb felszíni épületek váltották fel a földbe mélyített kunyhókat a 4. században. Ezeknek az oldalait egymáshoz közel levert, sűrű facölöpsor tartotta, amelyeknek a közét bezsaluzták, majd deszkák közé rakott földből húzták fel a bedöngölt tömésfalat. A belső osztást itt is sövényre tapasztott falakkal oldották meg. Nagyjából a Kr. u. 3. századra tehető a tisztán fából épített, felszíni boronaházak megjelenése. Ilyeneket Szakályban sikerült megfigyelni. A 3–4. századi földbe mé-

lyített tárolóvermek mérete is nagyobb a korábbiakénál. Megjelenik továbbá egy, a római *granarium*oknak megfelelő, a felszín fölé emelt gabonátároló típus, amelyeket facölöpök tartottak, így a tárolt terményt alulról is érte a szél. **(48. kép)**

Ebben az időszakban váltotta fel teljesen a késő vaskori kerámiát a közeli *municipium*ok műhelyeiben „római” módra készített fazekasáru, és – ha csekély mértékben is – megjelentek a római pénzek. A falvakat esetenként árok vette körül. A 3. században tehát még a gazdálkodás és az életmód vaskori formáit konzervatívan őrző telepeken is meggyorsult a fejlődés üteme. Míg a szakályi vagy a pátyi telep fejlődése a 4. század végéig, az 5. század elejéig követhető, a limes menti telepek egy részénél a 3. század második felében vagy a 4. század elején a telep élete megszakadt – így a gerulatai tábor közelében lévő telepé vagy Ménfőcsanakon az egyik teleprészé.

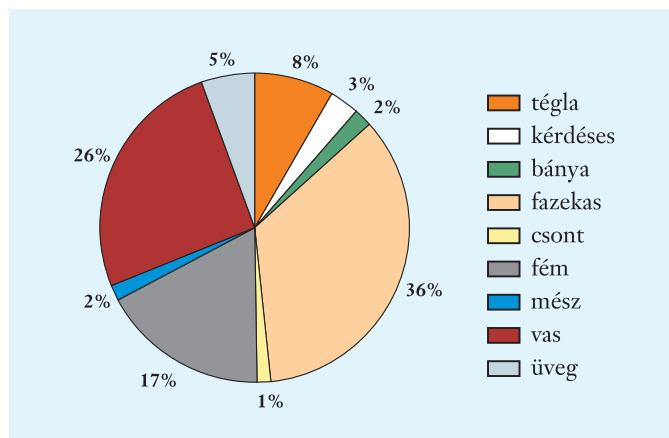
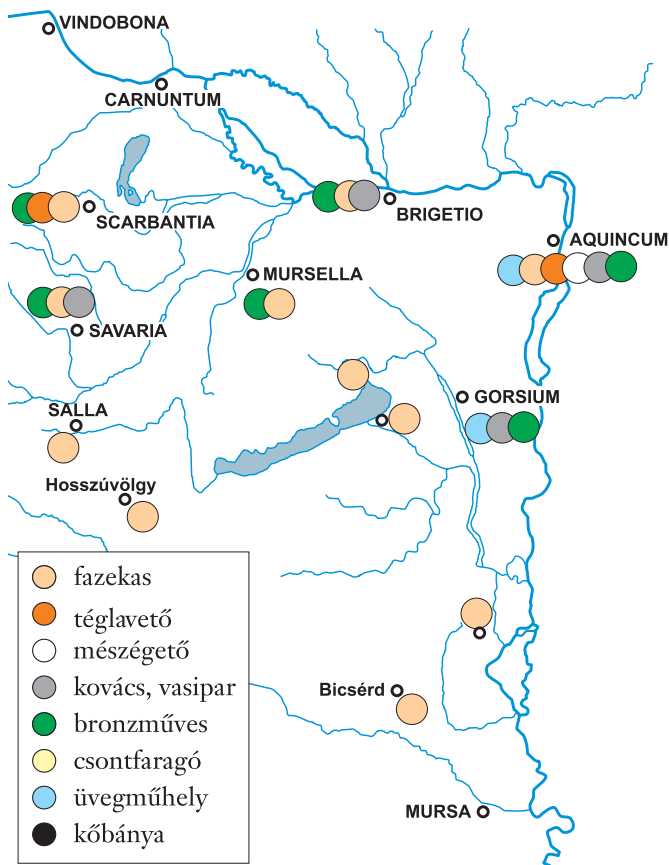
A vidéki települések természetszerűleg mezőgazdasági jellegűek; de ezekben is folytattak ipari tevékenységet; fazekaskemencéket tártak fel Tokodon, Bicsérden, Ságváron, Berhidán, Balatonaligán, Csobánkán; Nyugat-Pannoniában Müllendorf és Hosszúvölgy mellett. Vasolvasztással foglalkoztak Mezőfalva közelében. Valóságos ipari település lehetett Tokodon, ahol jelentős edényműves központ mellett üveg és vas feldolgozásával foglalkoztak, ezen kívül kovácsműhelyről is van tudomásunk. Ezek egy része már a 4. századi erőd ellátására jött létre, így ezek a limes létesítményei közé sorolhatók. Bronzművességgel foglalkozhattak a szakályi telepen, ahol a 2. század végén noricum-pannoniai szárnyas fibulát is gyártottak. Fémfeldolgozó műhelyt Nagylózsón és Ménfőcsanakon tártak fel. Ezek a kis műhelyek valószínűleg csak szűk exporthatókörrel jellemezhetők; többségük helyi igényeket elégíthetett ki.

A KÉZMŰVESSÉG EMLÉKEI

Gömöri János

A pannoniai ipar elsősorban a helyi igényeket elégítette ki, áruit távoli vidékekre nem exportálta. Közel kétszáz iparrégészeti lelőhely ismert Magyarország területén ebből az időszakból, az alábbi megoszlásban:

Bánya	4
Fazekas	77
Téglaégetés	18
Mészégetés	4
Színesfém-feldolgozás	38
Vasipar, kovács	56
Üveg	12
Csontfaragás	3
Bizonytalan műhelylelet	7

49. a) A legfontosabb pannóniai műhelyek és bányák;
b) A pannóniai kézművesség magyarországi emlékanyagának iparágak szerinti osztályozása

A feldolgozott növényi és állati eredetű szerves anyagoknak a csont kivételével kevés régészeti nyoma maradt. A famegmunkálás emlékei a kovácsoltvas ácsszerszámok (bárdok, fúrók, fűrészek, vésők stb.). A len-, illetve a kender alapanyagú textília mellett az állati eredetű termékek, a gyapjú, a bőr és részben a csont hasznosítása is jórészt a ruházatkodási igényeket elégítette ki. A helyi gazdálkodásból nyert szerves anyagok feldolgozása jórészt a háziipar vagy a villagazdaságok keretei között történt. A fonás-szövés eszközei (égetett agyag orsógombok, szövőszék-

nehezékek), illetve a csontfaragó műhelyek maradványai (műhelyhulladékok) gyakran kerültek elő az ásásokon, például Gorsiumban és Brigetióban. A műhelyleletek adják a legfontosabb információkat a római kori iparról. (49. kép)

BÁNYÁK

A római kori épületek fő alapanyagai a fa mellett a kő, a téglá és a mész. Az útépitésnél is nagy mennyiségű követ használtak. Savariában a Ság-hegyről szállított bazaltlapokat, Scarbantiában a Nándor-magaslat nyugati oldalában bányászott kőlapokat használtak az utcák burkolására. A fórum lekövezéséhez és a 4. századi erődfalhoz a fertőrákosi és a szomszédos szentmargitbányai kőbányákban fejtették a követ. Régi térképek segítségével és terepbejárásokkal sikerült azonosítani néhány római kori kőbánya helyét is. Az aquincumi építkezésekhez és a kőfaragványokhoz szükséges édesvízi mészkövet a Budakalász és Békásmegyer határán fekvő Berdó-hegy 320 méter hosszú és 50–150 méter széles, 10 méter mély kőbányájában fejtették. Érdliget–Hamzsabég elhagyott bányájában sávos vésővel való fejtés nyomait fedezték fel. Veszprém megyében, az Öskü melletti Bánta pusztán is megtalálták a római kőbánya és duzzasztógát maradványait.

TÉGLAÉGETŐ KEMENCÉK

Pannónia magyarországi részén eddig 18 téglavető műhelyt tártak fel. A földbe mélyített téglavető kemencék mind szögletes alaprajzúak és – a rostélyt tartó pillérek helyzete alapján – három típusba sorolhatók:

1) A „kettős tüzelő terű” típus kemencéi jórészt a katonai téglavetőkhöz tartoztak. A bélyeges téglák alapján Pannóniában is Claudius korában kezdődhetett egyes katonai egységeknél a téglavetőzés (például *ala Scubulorum* gorsiumi téglái). A pannóniai katonai téglavetőzés I. Valentinianus császár koráig mutatható ki. Az aquincumi (Budapest, Bécsi út 122., 124., 128.) és a brigetioi (Szöny, Kurucdomb) téglavető kemencék nagy biztonsággal köthetők a legiokhoz. A Duna partján álló két (620×544 centiméter és 545×510 centiméter alapterületű) dömösi kemence a téglabélyegeken alapján *legio I adiutrix pia fidelis* 2–3. századi téglavető üzeméhez tartozhatott. (50. kép)

2) A középső tüzelőcsatornás kemencetípushoz tartozó téglavető kemencék például Sopron déli határában, a Harka melletti Kányaszurdokban kerültek feltárára.

3) A kemence szögletes tüzelőterét két pillérrel három részre osztották, ilyen kemence került elő Fertőrákoson az Alsóültetvény-dűlőben, egy villagazdaság közelében, ahol az agyagbányát is azonosítani lehetett. Római kori téglavető kemencéket tártak még fel Balatonfüreden, Budakalászon, Gyulafirátóton, Hévíz–Egeregnyen, Csopakon, Külsővaton és Nemesrempehollóson.

50. Dömös I. tégláégető kemence tűzcsatornáinak fűtőnyílása és a kemence rostélyának részlete. 2–3. sz. fordulója

MÉSZÉGETŐ KEMENCÉK

Az építőiparban használt mész (*calx*) égetése általában a városok szélén létesített ipartelepeken, a tégláégetők közelében történt, de nagyobb villagazdaságokhoz is tartozhatott mészégető kemence (Szentkirályszabadja és Tahitótfalu). A mészégető kemence (*fornax calcaria* vagy *calcaria*) építésének menetét már *Cato* leírta „*De agri cultura*” című munkájában: birodalom-szerte kerek vagy ovális formájú, földbe mélyített mészégető kemencéket használtak, amelyek belső oldalát kővel vagy vályoggal falazták körbe. A kemencék gödre felfelé enyhén szélesedik, alul padkát alakítottak ki, amelyre a mészkövet boltozták. Tüzelőcsatorna segítségével tüzeltek a kemencében, amelynek felső részét az égetés idején boltozatosan leveles ágakkal és agyagtapasztással borították, amint azt a változatos méretű (1,5 és 4,5 méter átmérő között) aquincumi kemencék esetében megfigyelték.

FAZEKASKEMENCÉK

Fazekasnegyedek minden nagyobb pannoniai város szélén megtalálhatók voltak, de kisebb vicusok és jelentősebb villák mellett is tártak fel kerámiaégető kemencéket. Máshol formatalak, mécsesnegatívok, simító eszközök, pecsételők vagy éppen összeégett kerámialetek alapján lehet helyi kerámiaiparra következtetni. Összesen 77 dunántúli lelőhelyről ismerjük római kori fazekasműhelyek maradványait. Ezek több típusba sorolhatók.

A helyi kelta hagyomány továbbélését egyes edényformák és díszítőmotívumok mellett késő La Tène-típusú,

kerek vagy hosszúkás, körte formájú fazekaskemencék is mutatják az 1–2. században. A kemencék rostélyát általában egy hosszúkás pillér tartotta, amely a tüzelőteret két részre osztotta. Budapest késő kelta telepén, a Tabánban és a Gellérthegyen vagy Békásmegyeren feltárt kemencék

51. Flavius-kori fazekaskemence az utolsó égetésből bennmaradt tálakkal. Scarbantia

sorolhatók ide. A bicsérdi *vicus*ban is ilyen fazekasműhelyben készítették az új római ízlésnek megfelelő árut. Scarbantia (Sopron, Árpád utca) és Mursella (Árpás) municipiumok fazekasai is ilyen égetőkemencéket használtak.

Bónis Éva megállapította, hogy Pannoniában a 2. század közepén vált általánossá a provinciális római típusú kemencék építése. E kemencék kerek rostélyát egy középső oszlop és körben elhelyezett agyagpillérek tartották. Ilyen égetőkemencéket használtak például az aquincumi *Pacatus* mester műhelyeiben, ahol feltűnik egy harmadik kemenceváltozat is, a téglaegetésnél alkalmazott, szögletes formájú fazekas kemence, amelynek rostélyát a hosszanti oldalak mellé beépített vályogtéglaiból építették. Scarbantia mindkét fazekastelepén előkerült a szögletes formájú égetőkemence is a kör alakú kelta típusú és provinciális római kemenceformák mellett. Az egyik kemencében az utolsó égetésből bennmaradt néhány tál, **(51. kép)** a műhely területén pedig több, az 1. század végi üzem teljes áruskáláját mutató, kiegészíthető fazék, korsó és csésze került elő.

A fenti három kemencetípus mellett Bónis Éva két másik változatot is meghatározott: a 4. századi tokodi és a pilismarót–malompataki edényégetőkemencéket részben téglából építették, rostélyukat előre kiégetett agyagrudakból állították össze. Az utóbbi helyen szürke, besimított díszítésű kerámiát égettek, feltehetően a betelepült germán szövetségesek (*foederati*) háztartásai számára. Külön csoportot képviselnek a római kori Pannonia fazekasiparának legkésőbbi (balatonaligai) fazekas kemencéi, amelyek kisméretű rostélyát egy középső oszlop tartotta.

ÜVEGMŰVESSÉG

A korai római korban főleg Itáliából, majd Dél-Galliából, később Germániából importáltak üvegedényeket. Rövidesen feltűntek azonban a helyi műhelyek is, amelyekre Arabona (Győr, Kálvária és Széchenyi tér), Brigetio (Szöny), Gorsium (Tác), Tokod, Ugod–Diópuszta, Nemesvámos–Balácsa, Körösladány–Vermes, Szentlénárt lelőhelyeken az üvegolvadékok hívják fel a régészek figyelmét. Barkóczi László kutatásai szerint Aquincumban itáliai és kölni kereskedőknek lehetett üvegműhelyük a 2. században. Severus Alexander korában Gorsiumban és Intercisában (Dunaújváros) nagy technikai tudást igénylő, jellegzetes formájú, keleti típusú üvegekelyheket készítettek. Intercisában az üvegműhely kemencéjét is feltárták. Pannoniában egészen az 5. századig nyomon követhető a helyi üvegekészítés, bár ebből a késői korból műhelyleletek egyelőre nem ismertek.

VASMŰVESSÉG

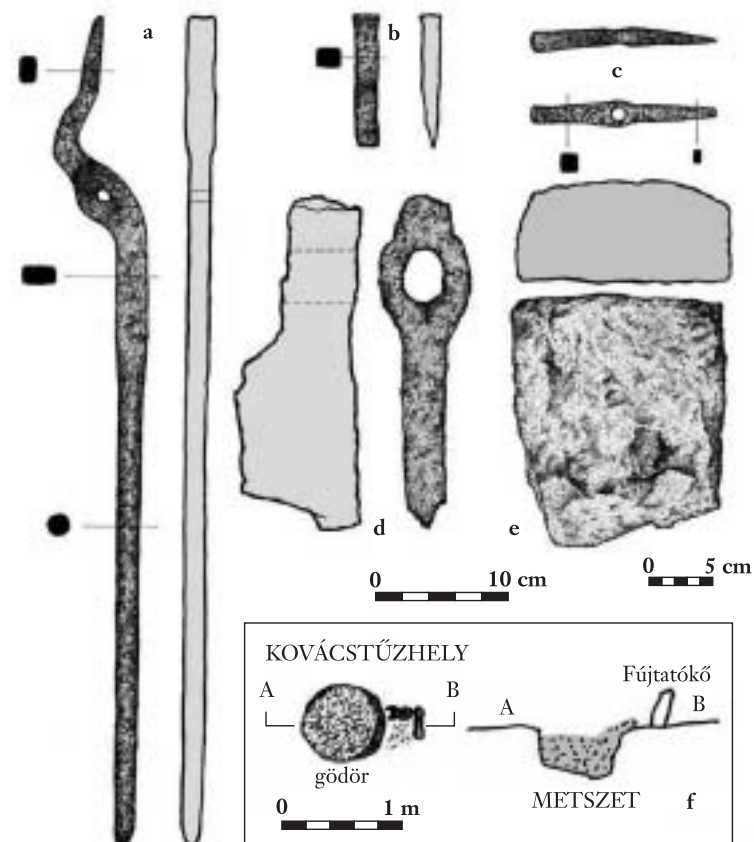
A mai Magyarország területén 12 La Tène-kori vasipari lelőhelyről vannak adataink. Pannonia magyarországi részén csak egy-két kivételes időszakban kohósítottak ércből

vasat, amikor a Sisciától délre fekvő, nagy észak-dalmaciai, Majdan vidéki vaskohászati centrum ideiglenesen beszüntette működését. Szögletes hasábalakra kovácsolt 5–6 kg súlyú vasrudak Intercisában és az alsóheténypusztai késő római erőd melletti *vicus* területén is előkerültek. A markomann háborúk utáni újjáépítés időszakában létesíthették a scarbantiai vaskohót, a Dunántúlon ismert egyetlen római kori vasolvasztó kemencét.

Az 56, vasművességgel kapcsolatba hozható (zömmel vassalakos) lelőhelyen szinte kizárólag a vassfeldolgozás és a vaskereskedelem emlékei maradtak meg. Kovácsműhelyek minden nagyobb településen és villagazdaságban voltak (Petőháza, Keszthely–Fenekpuszta, Örvényes), néha csak szórványos szerszámleletek (Gorsium, Bajna, Külsővat, Szöny) bizonyítják kovácsmesterek ottani tevékenységét. A fából épített, 6×8 méter területű, (cölöplyukakkal körbehatárolható) petőházi kovácsműhely a villagazdaság köépületeitől délre, az Ikva patak felé eső lejtőn állott. Vaseszközök (fogó, kalapács, vágó, lyukasztó), egy szögletesre kovácsolt vasbuca (10,5 kg), valamint elszórtan mezőgazdasági szerszámok, kocsi- és ajtóvasalások is előkerültek a villa területén. Az egykori kovácstűzhelyt egy 50 centiméter átmérőjű hamusgödör és a fűjtatókő jelezte. **(52. kép)** A limes menti táborokban fegyverjavító kovácsműhelyek működtek.

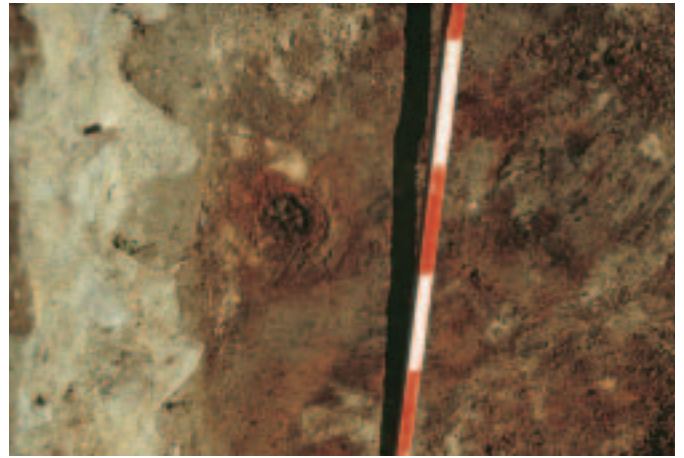
52. Római kori kovácsműhely és szerszámleletei:

a) fogó töredéke, b) vágó, c) kalapács, d) nagy verő kalapács, e) vasbuca. Petőháza

BRONZMŰVESSÉG

Táborokban, városokban, vicusokban és jelentősebb villagazdaságokban 38 helyen maradt fenn a színesfém-feldolgozás nyoma. Elsősorban bronztárgyak öntésének és javításának eszközei vagy hulladékanyagai kerültek napvilágra, néhány helyen az ólommegmunkálás bizonyítékai is fennmaradtak. A bronzműves gyakran más – pirotechnikát, égetőkemencét használó – mesterrel, kováccsal vagy üvegkészítővel együtt dolgozhatott, például az intercisai tábor melletti iparosnegyedben, ahol még bőrcserző mesterek is tevékenykedtek. A B. Vágó Eszter, majd Visy Zsolt által feltárt, 19 kisméretű bronzöntő kemence egyikenél a fűjtatószerkezet maradványait is azonosítani lehetett. Változatos volt Intercisa 2–4. századi bronzműves műhelyeinek árukínálata: fibulákhoz való öntőminta, ládikaveretek, kispasztika, bronzsisak került elő a műhelyek romjai között. Fibulákat öntöttek Tokodon is. Arrabona *ala* tábor mellett, a *vicus*ban vas- és bronzsalakot egyaránt találtak. Scarbantiában a 3. században a fórum mellett állt egy kisebb műhely, amelyben a fémolvasztásnál használt kisméretű tűzhely (53. kép), az öntőtégely és a beolvasztásra előkészített bronztárgy-törödékek kerültek feltárássra. Fenékpusztán az erőd kapujánál elásott, újraolvasztásra szánt, törött bronztárgyak alapján 5. századi bronzműves műhelyre következtethetünk. Legtöbb helyen csak a szórványosan előbukkanó salak, tégelytörödékek (Tokod, Szombathely, Győr), esetleg öntőminták (Ménfőcsanak) vagy fogó és kalapács (Gorsium) alapján lehet az egykori fémműves tevékenységre következtetni.

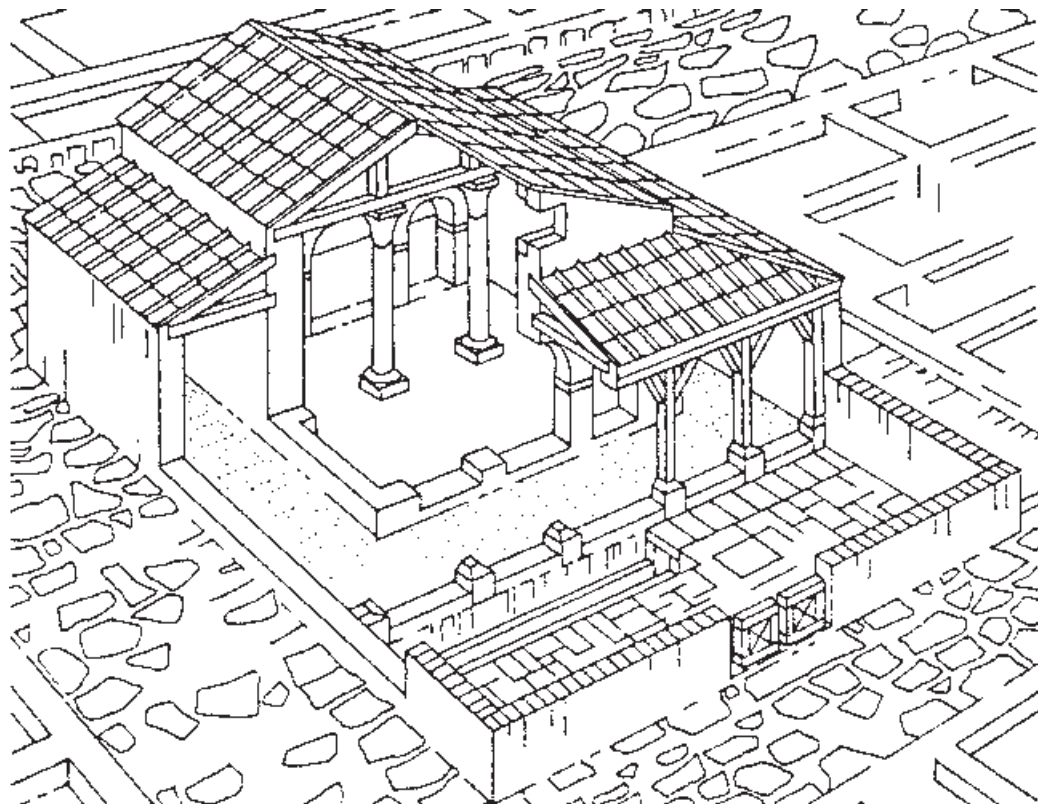

53. 2. századi bronzműves műhely olvasztó tűzhelye. Scarbantia

KULTUSZKÖZPONTOK PANNONIÁBAN

Póczy Klára

Pannonia bekebelezésével az őslakosság istenei és kultuszai háttérbe szorultak a római istenekhez lépest. A délpannoniai illír és az észak-pannoniai kelta lakosság vallásának az interpretációja hamarosan megoldódott. Csak néhány istenség nevééről vannak adataink. A legtöbb bennszülött istenség ugyanakkor a római istenvilág egyes alakjaival, elsősorban Silvanuséval azonosulva élt tovább.

54. Savaria, Mercurius templom rekonstruált képe

Az új vallási képet azonban ezek csak kis mértékben befolyásolták.

A templomok és a kultikus épületek sajátos alaprajzi típusokba sorolhatók, amelyek birodalomszerte többnyire a klasszikus templomformákat követik. Az orientális kultuszok szentélyei, kultikus kerületei egyéni sajátosságokkal rendelkeznek. Az alaprajzi, az építészeti és az épületdíszítési sajátosságok és természetesen a kultuszszobrok, a feliratok, a kultikus tevékenység végzéséhez használt tárgyak és az áldozati ajándékok maradványai segítenek meghatározni az egyes kultikus helyeket, azon belül pedig azt az istenséget, amelynek a tiszteletére a szentélyt emelték.

Időrendben a legkorábbi épített szentélyeket az 1. század közepétől és második felétől (Claudius és Vespasianus kora) regisztrálták az ásatások. Ide tartozik a *fanum*, a minden katonai táborban megépített tábor-szentély. A táborközponthoz a parancsnoksági épülethez tartozik. Itt őrizték a hadi jelvényeket, a zászlókat, az alakulatot védelmező istenségszobrokat, valamint a császárnak, a hadsereg legfőbb urának a portróját. Ilyen épületek ismeretek Aquincum legiotáborából, az albertfalvai, a gorsiumi és az intercisai segédcsoport táborokból.

A pannoniai közigazgatás korai szakaszából ugyanilyen hivatalos jellegű szentélyek ismeretesek. Az itáliai üzletházak befektetőivel, leányvállalataival érkező kereskedők szervezetei emelték e kultuszhelyeket Mercuriusnak, a kereskedelem védnökének. Pannonia provincia akkori, 1. századi fővárosában, Savariában a Borostyánkő-út csomópontjában állt az építési felirata szerint Mercurius-templom, amelynek romjait a közelmúltban tárták fel és restaurálták. A szentély cellájában elhelyezett edényekben pénz volt. A legkorábbi érem Claudius-kori. Állatsontokat is találtak az istennek szülő áldozatok között, s egy esetben tojás volt a pénz mellett. A feltáró a templom építésének idejét Vespasianus korára, 73-ra tette. **(54. kép)**

Aquincumban is megtalálták egy, a leírtnál egyszerűbb Mercurius-templom alapfalait, s a kultuszra utaló köemléket felirattal. A Hajógyári-szigeten, a katonaváros területén ezt a szerény kőépítményt 106 után lebontották, amikor Pannoniát két közigazgatási egységre osztották, és Aquincum lett Pannonia Inferior székhelye. A helytartó rezidenciája és officiuma részére emeltek ugyanitt reprezentatív épületet. A kereskedők szerényebb Mercurius-szentélyét befoglalták az új épületbe, s ehhez tájolták a fölötté emelt nagyobb cellát. A szentélyhez tartozó nyílt térséget kőkerítéssel vették körül. Valamennyi helytartó szolgálatba léptekor egy-egy oltárt emelt hivatalos tisztelgés-ként Iuppiter tiszteletére, amelyek a kerítésen belül, a fal mentén sorakoztak.

55. Iuppiter-szobor töredéke Intercisából

Hivatalos értelemben szentélykörzetekről Traianus császár óta tudunk. A tartomány kultuszközpontját, annak helyét még nem sikerült azonosítani, de a capitoliumi triász számára a városok központjában kötelező jelleggel megépített templomot, vagyis Iuppiter, Iuno, Minerva istenségek részére emelt hivatalos kultuszhelyet több helyen tártak fel.

Alapfalait Gorsiumban és Aquincumban felszínre hozták az ásatások. Scarbantiában a késő császárkorig szinte változtatás nélkül használták a templom szentélyét, ahol Iuppiter, Iuno és Minerva szobrát helyezték el a három részre tagolt cellában. A templom bejáratát oszlopcsarnok a még romjaiban is monumentális hatást kelt. Megmaradt a fórum lapkóes burkolatáról a pódiumtemplomhoz felvezető hat lépcsőfok, s érintetlenül találták a feltárások a bejárat frontot díszítő oszloplábazatokat s még néhány eredeti feliratot is. A scarbantiái capitoliumi istenségek parosi márványból faragott szobraikat még a római korban, a keresztény képrombolás idején feldarabolták, de még így is rekonstruálni lehetett e kvalitásos és monumentális alkotásokat. A szobrok korát a 2. század közepére teszik a stíluskritikai

elemzések. Iuppiter tiszteletének emlékét ismerjük Intercisából is. **(55. kép)**

A fenti szoborcsoporthoz hasonlóan Savariából is megmaradtak Iuppiter, Iuno és Minerva embernagyságúnál nagyobb ábrázolásai, de nem eredeti helyükön, hanem csak annak közelében, szétszórva és megsemmisítve.

Gorsium és Aquincum forumán a capitoliumi szentély előterében egy-egy nymphaeumot létesítettek. A gorsiumi máig Pannonia leglátványosabb térdíszítése, két medencével, a Nymphák és a Forrásisten ábrázolásával. **(56. kép)** Aquincum márvány Nympha-szobrának töredékeit is a templom előtt találták, de a 4. században, feltehetően már

56. A gorsiumi Nympha-szentély szoborcsoportja

ókeresztény kultusz céljára használt épületben a széles lépcső fokaiba falazták a szétvert istenszobrok töredékeit. „Megtaposták” tehát a pogány bálványokat.

Aquincumban még egy látványos szentélykörzet alakult ki Traianus alatt, s ez az új *aquaeductus* tápláló forrás csoportnál volt. Az egyes források fölé kis épületeket emeltek fából. Padlójukra egy-egy oltárt állítottak az istenség és a felajánlást tévő nevével. Innen tudjuk, hogy valamennyi kútházba magas rangú tisztségviselők hivatalos funkciójuk gyakorlásaként helyeztek egy-egy istenség részére oltárt a vízmű felavatásakor. Az áldozatok bemutatói a polgári település vezető funkcionáriusai és a műszaki létesítmény tervezője, kivitelezője, a vízügyi mérnök, aki a helytartói iroda beosztott alkalmazottja volt. A szentélykörzetet fallal kerítették, bejáratánál Iuppiter-templom állt, ugyancsak feliratos oltárokkal. A pódiumtemplom homlokzata, oszlopcsarnoka és lépcsőfeljárója is eredeti helyén őrződött meg.

A capitoliumi szentély és a forrás szentélykörzete összetartozott. Évente többször, április 24-én, tavaszünnepkor, augusztus 2-án, császárünnepkor és október 13-án, a szent források ünnepnapján körmenettel járult ide a városi lakosság. Az ünnepséget a polgári amphitheatrumban bemutatott játékokkal fejezték be.

Fortuna Balnearis kultusza kapcsolható még az életadó szent vizek kultuszához. Aquincum polgári településén a városközpont ún. nagyobbik közfürdőjéhez csatlakozva állt *aediculája*, ugyancsak feliratos oltárokkal.

Aquincumhoz hasonló szentélykörzet volt Brigetio *aquaeductus*ának forrás csoportjánál is, ami fél évszázaddal az aquincumi után létesült. Itt is az Aesculapius–Hygieia istenpárost, valamint ezek megfelelőit, az Apollo–Sirona istenpárost tisztelték. A gyógyító istenségek kultuszkörzetét Brigetióban a 3. század elején további szentélyekkel, porticusszal bővítették, díszítették, amint arról felirat tudósít.

A császárkultusz a 2. század közepére már elhomályosította a capitoliumi istenhármas népszerűségét, a 3. században egyre erősödött, csúcspontját a 4. század elején érte el. Aquincumban a helytartói palota belső díszudvarában pódiumtemplomot emeltek a császárkultusz részére, ahol egy monumentális, togás torzó került elő. A mintegy másfél évszázadon át használt kis templomban a szobor üreges nyakába csappal illesztették be a mindenkori császár portróját. A fejet tehát új uralkodó hatalomra kerülésekor kicserélték. Sajnos nem tudjuk, melyik császár portréja tartozott utoljára a togás alakhoz. A legiotáborok és az auxiliáris csapatok principiájában, az Aquincumban, Intercisában, Lugioban és másutt talált szoborbázisok és szobortöredékek alapján is központi helyet foglalt el a császárkultusz.

Az aquincumi polgárváros fórumán a nagy templommal bővített capitoliumi szentély magas kerítőfalai és a hozzá csatlakozó helyiségek maradtak meg jó állapotban. Az udvarban eredeti helyén került elő az oltár, előtte kis, ötszögű, falazott medence, amely az áldozati szertartáshoz tartozott. Az udvar főbejáratával szemben széles lépcső veze-

tett fel a templom pódiumához. A tartományban a császárkultusz liturgikus szolgálatát betöltő egyesület nevét írásos emlékek őrzik. Aquincumban a *collegium Victiorarorum*, vagyis a császári győzelmek megünneplésére létrejött egyesület tagjai vagyonos *liberti*, vagyis felszabadított rabszolgák voltak. Pénzüik révén tölthették be ezt a tekintélyes pozíciót a város társadalmában a 3. században. Gorsiumban a császárkultusz szentélyének teljes alaprajzát tisztázták a régészeti kutatások, és a romkonzerválás után jelenleg megtekinthető az épület alaprajza, pódiuma, oltárának a helye, lépcsői s néhány oszlopa.

A császárkultuszhoz kapcsolódhat egy-egy magaslati szentélykörzet mind Aquincumban, mind Carnuntumban, vagyis Pannonia két provinciájának fővárosában. Az előbbi helyszínen IOMT, az utóbbiban IOMK formában rövidítették a nyilvánvalóan helyi főistenséggel azonosuló Iuppiter személyét. Aquincumban a Szépvölgyi úti szentélykörzetben a T betű egy feliraton Teutan(us) feloldásban is olvasható. Kőkerítéssel védett területen belül a Duna fölött több kis *aedicula*, nyitott kápolna és a központban egy pódiumtemplom romjait tárták fel. Az aquincumi szentélyközpont különlegessége egy magas oszlopra emelt Iuppiter szobor (torzója maradt meg). Az istenség kezében *sceptrum*, lábánál sas. Az oltárok feliratai részben a colonia polgármestereitől, részben a legio magasrangú tisztjeitől származnak. A feliratos oltárok egyikén itt is (a forráskultusz szentélykörzetéhez hasonlóan) a jóspap, az *augur* nevét tüntették fel. Fontos, hogy a jól datált oltárok többségén

57. Mithras-szentély részlete az aquincumi legiotáborból

58. Mithras-szentély márványból faragott domborműves kultuszképe Intercisából

(mind Aquincumban, mind Carnuntumban) a június 11-i dátumot vésték fel, Pannonia Superior és Inferior tehát egy időben, közösen ünnepelt e napon.

A 3. század elején, a Severus-dinasztia idején számos elemmel egészült ki a császárkultusz. A legfontosabb Pannoniában Isis és Mithras jelenléte. Isis az ezer nevű és ezer alakzatban tisztelt istenség még a császárkor legelején bekerült a hivatalos római pantheonba. Pannonia eddig egyetlen Iseumát Savariában tárta föl a kutatás.

Mithras kultuszáról sokáig az volt a vélemény, hogy a szegényebb néprétegek körében terjed, és Pannoniába az orientális lakossággal érkezett. Mára mindkét teória megdőlt. Egyrészt nyilvánvaló, hogy a legkevesebb nyoma e kultusznak éppen a keletről, Kis-Ázsiából érkezett lakosság településein van. Másrészt birodalomszerte világosan kirajzolódik a kultusz útja: a helyszínek az Imperium határvonalán állomásozó hadsereg táborai és a limest a hadsereg és a közigazgatás központjával, Rómával összekötő útvonalak. Csomópontok az útállomások, a kisebb vámállomások és a nagy vámközpontok, amelyek több provincia pénzügyét bonyolították (Pannoniában például Poetovio). Tehát elsősorban a tisztikar és a pénzügyőrség hivatalos kultuszát jelenti a mithraizmus. Ez érthető is, hiszen az istenség neve is szerződést, megállapodást jelent. Ez a szövetség nyilvánul meg a Mithras-szentélyekben tett áldozatokban. A pénzügy állami alkalmazottai többségükben császári rabszolgák és libertusok voltak. A kultusszal kapcsolatban csupán utalunk az egyik aquincumi Mithras-szentélyre, (Symphorus mithraeum), ahol az épületsoportot védelmező kőkerítés mögött időszakos császári pénzverde működött, valamikor 209–217 között. A mithraeumok azonosítását megkönnyíti különleges alaprajzuk: a keskeny szentélyhajó két oldalán emelt pódium van, a kultuszkép minden esetben azt ábrázolja, amint Mithras ledöfi a bikát. (57., 58. kép) A Napistennek, egy női istenségnek, a Dioszkuroszoknak (thrák lovasok) a különleges kultusza

alakult ki a 3. században a balkáni provinciákban, amelyeknek egyik legjellegzetesebb tárgyi emléke az ólomból öntött domborműves táblák sora. (59. kép)

Pannoniában a kereszténység a korábbi titkos gyülekezőhelyekről a 312-ben kibocsátott türelmi rendelettel lépett – a szó szoros értelmében – a felszínre. Ez az intézkedés szüntette meg az egyistenhívő zsidók és keresztények üldözését a több, mint ezer éve sok istenhívő birodalomban. Az évszázadok óta tiltott, de mégis működő keresztény gyülekezetről a pannoni mártíraktákból tudunk, hiszen a szóban forgó időszakban mindenekelőtt Sirmium, Cibalae, Siscia püspökeit és az egyházközségek funkcionáriusait ítélték halálra. A legújabb régészeti feltárások alkalmával több városi településen regisztráltak keresztény közösségeket. Ez a kultusz a városi lakosság vallása, s hivatalos egyházközség védművekkel ellátott településen jöhetett létre. I. Constantinus – még mielőtt maga e hitre tért volna – beemelte az államigazgatásba a kereszténység jól szervezett közösségeit. Kártalanította a hívőket, földet, épületeket adományozott az egyháznak szociális feladatai ellátására, fizetést folyósított a püspököknek.

Jelenlegi ismereteink szerint a Dunántúl területén, Valeriában Aquincum lehetett az egyik legfontosabb ókeresztény központ négy bazilikával és több temetőkápolnával. (60. kép) Ugyancsak Valeriában, Gorsiumban két basilika maradványait tárták fel és konzerválták. (61. kép) A keresztény temető egy részlete is látható a romterületen.

59. Szinkretisztikus ólom fogadalmi tábla Intercisából a napistennel és a dioskuroszokkal

60. Ókeresztény cella trichora. Aquincum, Raktár utca

Intercisából is fennmaradt egy jelentős temetőkápolna. Figyelemre méltó Sopianae ókeresztény központja a festett sírkápolnák legváltozatosabb típusaival. **(62. kép)** A Dunántúlon, Pannonia prima provinciából a legtöbb ókeresztény feliratos emlék Savariából származik, ennek ellenére itt még nem sikerült épületekkel hitelesíteni a biztosan meglévő provinciális kultuszközpontot. Négy erődített, késő római településen ugyanakkor ókeresztény bazilikák

61. Ókeresztény oltárkorlát Krisztus monogrammal Gorsiumból

62. Ádám és Éva ókeresztény ábrázolása. Pécs, Mausoleum

és temetőkápolnák romjait (Ságvár–Triccianae, Fenékpusztá–Valcum), valamint olyan gazdag sírkápolnák sorát tárták fel (Alsóhetény–Iovia, Kővágószőlős), ami jelzi, hogy a jól védett lakosság keresztény gyülekezetbe tömörült. E közösségek a római császárkor utolsó századát követően tovább éltek a tartomány feladása után is.

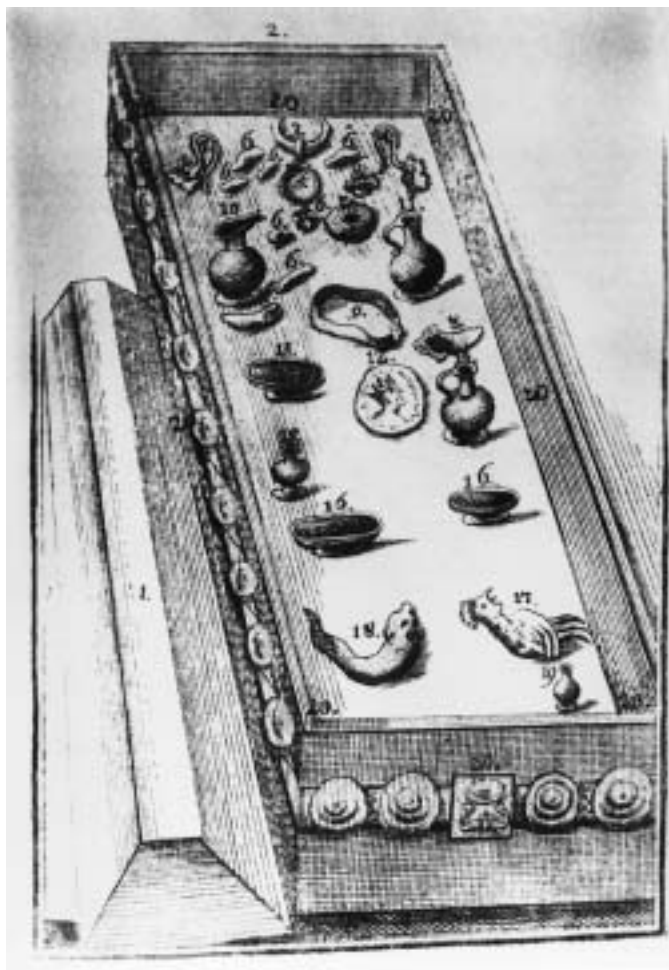
TEMETKEZÉS

Zsidi Paula

Provinciális régészetünk közel 200 publikált lelőhelyet tart számon, ahol temetőt, illetve temetőrészletet tártak fel. Az eredmény számos sírparcella, sírkert és síremlék, valamint több mint tízezer sír emberi maradványokkal, tárgyi emlékanyaggal. Ez az értékes történeti forrásanyag nélkülözhetetlen, máshonnan meg nem szerezhető információkat tartalmaz a hitvilág, a halottkultusz megismerésén túl az adott korszak társadalmára, gazdaságára vonatkozóan is. Ennek ellenére provinciális régészetünkben a temetők kutatása korábban háttérbe szorult a települések kutatása mögött.

Az első „publikált” római sírleletről *Miller Ferdinánd* 1761-ben megjelent munkájából értesülünk. **(63. kép)** A rajzos illusztráción is közreadott, gazdag mellékletű kőszarkofagot Óbudán (Aquincumban) találták 1752-ben. A leírás többek között arról is tudósít, hogy a gazdag leletet Grassalkovich Antal gróf intézkedésére a királynő számára ajándékként Pozsonyon keresztül Bécsbe szállíttatta.

Az egyik első, igazi temetőpublikációként értékelhető munka *Hampel József* nevéhez fűződik, aki az aquincumi katonaváros északi temetőjének (ún. raktárréti temető) egy

63. Az 1752-ben Óbudán talált római kori szarkofág leletei
Müller Ferdinánd 1761-ben megjelent munkájából

részletét adta közre 1891-ben. A leletek – a kor szemléletének és elvárásainak megfelelő – szakszerű leírásával együtt a temető térképét is közli. A szövegből azonban arról is értesülünk, hogy csak a szarkofágokat, a kő- és a téglasírokat és az ólomkoporsós temetkezéseket „tárták fel” és rögzítették. Az egyszerű földsírokat és a szegényebb mellékletű sírokat többnyire kitermelték anélkül, hogy megvizsgálták volna.

Az ezt követő időszakban is elsősorban a „gazdag” mellékletű vagy sajátos rítusú temetkezések, illetve szórványos sírok publikációjával találkozhatunk. Időközben azonban sor került nagyobb temetőrészletek feltárására is, elsősorban Aquincumban (Bécsi úti temető, Aranyárok menti temető), Brigetióban és Intercisában. E temetőrészletekből különböző időpontokban előkerült sírok összegyűjtésére és közreadására a településekről szóló monográfiák keretében az 1940–60-as évek közötti időszakban csak részben sor került. Ugyancsak a 60-as évek elején készült el a pannoniai temetkezésekkel és a halottkultusszal kapcsolatos addigi kutatási eredmények összefoglalása *Mócsy András* tollából. Ettől kezdve a kutatás már a temetők minél teljesebb feltárására törekedett, s egyre-másra jelentek

meg temetőrészletek teljeskörű publikációi is (Kékesd, Győr, Szombathely, Matrica stb.).

Nagyobb léptékű összefoglalást készített *Lányi Vera* a késő római kori temetőkről az 1970-es évek elején. A statisztikai módszereken alapuló elemzés közel 100 publikált, 4. századi lelőhelyről származó, összességében mintegy 2210 sírt érintett.

Újabb mérföldkövet jelentett a pannoniai temetőkutatásban az intercisai, déli, késő római temető közreadása 1976-ban, amely a korábbi és az új feltárásokból származó temetkezéseket több szempontú elemzésnek vetette alá. A publikáció megmutatta a temetők belső világának és használatának módszeres és következetes elemzésében rejlő lehetőségeket. Az évről évre dinamikusán gyarapodó temető és síranyag közzétételében a hagyományos és az elektronikus közlés módszere nyújthat kielégítő megoldást.

A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK ALAKULÁSA A RÓMAI KORBAN

A római foglaltság a helyi lakosság számára az élet szinte minden területén a római szokások, a római kultúra fokozatos átvételét jelentette. A romanizáció folyamata a temetkezési szokások és a halottkultusz területén is nyomon követhető. A római kor korai időszakában a temetkezési rítus változatos képet mutatott. A hódítók által behozott új temetkezési szokások mellett még hosszabb időn keresztül éltek a helyi hagyományok.

Az 1–2. század folyamán Pannoniában is a hamvasztásos temetkezés dominanciája figyelhető meg. Ennek a rítusnak számtalan változata ismert a pannoniai limes mentén feltárt nagy hamvasztásos temetőkből (Arrabona, Brigetio, Aquincum, Matrica, Intercisa), illetve a kisebb települések temetkezési helyeiről (Kékesd). A hamvasztás az esetek többségében közös égetőhelyen (*ustrinum*) történt. Ilyen közös égetőhely kevés ismeretes Pannoniából: Intercisában, illetve Aquincumban, a polgárvárostól keletre fekvő temetőben (Aranyárok menti temető) lehetett azonosítani.

64. Hamvasztásos sír mellékletei Aquincumból. 1–2. század fordulója

A közös égetőhelyen felállított máglyán (*rogus*) elégett test hamvait a máglya maradványaival együtt urnába vagy kő-, illetve faládába helyezték, vagy pedig egyszerűen a mellékletekkel együtt a sírgödörbe szórták. Sok esetben megfigyelhető a megásott sírgödör temetkezés előtti szertartásos előkészítésének (*libatio*) nyoma. A kiásott sírgödört kiégették, nemegyszer pedig égetés előtt agyaggal ki is tapasztották. A hamvasztásos sírokból előkerült mellékletek egy része égésnyomot mutat. Ezeket a halottal együtt égették el a máglyán. A mellékletek egy másik része sértetlenül kerül elő, ezeket a hamvakkal együtt később helyezték a sírgödörbe. **(64. kép)**

A kevés közös égetőhellyel szemben jóval több és modern megfigyelésünk van a sírnál történt hamvasztásról (*bustum*). Ebben az esetben a megásott és a szertartásosan megtisztított sírgödör fölé emelték a máglyát. Erre került a halotti ág, amelyre a halottat fektették, a túlvilágra szánt tárgyaival együtt. A feltárások során a fa és az égetett csontok helyzetéből nemegyszer a máglya szerkezetére és a halott (vagy halottak) máglyán elfoglalt helyzetére is következtethetünk. A máglya leégését követően az égett maradványok tetejére még gyakran további mellékletek, esetleg a halotti tor maradványai is kerültek. Pannonia területéről csak néhány jól megfigyelt, korai hamvasztásos temető ismert (Aquincum, Savaria). Bár a temetőkön belül a rítusnak számos variációja fordul elő, sok esetben mégis megfigyelhető, hogy egy kis területen belül is lehetnek a rítusnak csak egy-egy településre jellemző sajátosságai. Feltételezhető ezek etnikai eredete. Ilyenek a latobicusok (Délnyugat-Pannonia) házurnái vagy az eraviscusok (Északkelet-Pannonia) kocsitemetkezései. **(65. kép)**

65. Bennszülött család síremlékének részlete Dunapenteléről, Kr. u. 2. század közepe

66. Temetőrészlet útmenti sírpítmények maradványával (Aquincum, katonaváros, nyugati temető)

Csaknem valamennyi hamvasztásos rítusú temetőben találunk egykorú csontvázas sírokat is. Ez a szokás elsősorban a korai római időszak helyi lakosságának hagyományos temetkezési szokását tükrözi. Ugyanakkor a költségszerűbb hamvasztásos rítus – csakúgy, mint a mellékletadás gazdagsága, a pompás sírkertek kialakítása – nemcsak a hovatartozás, hanem a vagyoni helyzet függvénye is volt. Erre utalnak például azok az aquincumi sírkertes temetkezések is, amelyek központi temetkezései hamvasztásos rítusúak, a periferián elhelyezkedő, szerényebb mellékletű sírok azonban csontvázasak. Ugyancsak csontvázas rítussal temették el, többnyire a sírparcella szélén, valamint így temettek el csecsemőket és a kisgyermekeket. Mellékletként leggyakrabban az étel-ital számára biztosított edényekkel (kerámia, üveg, ritkábban fém) találkozunk. Nem ritka, hogy egész „étkészletek” kerültek a halott mellé útravalóul. Viseleti tárgyak a hamvasztásos rítusú sírokban csak ritkán s többnyire összeégett állapotban, az elhunyt hamvaival együtt kerülnek elő. Az eszközök, a fegyverek melléadása a hamvasztásos rítusú temetkezések esetén (eltekintve a halomsíros temetkezésektől) kifejezetten ritka szokás volt. **(66. kép)**

A hamvasztásos temetkezések jellegzetes, barbár pompát tükröző formája volt az ún. *kocsitemetkezés*, amikor a halott mellé nemcsak az útravaló ételt-italt helyezték, hanem vele együtt egy teljes, jól felszerelt kocsi és a kocsihoz tartozó lovakat is eltemették. **(67. kép)** Az az elképzelés, hogy a halál tulajdonképpen egy hosszú utazás, Pannonia kelta helyi lakossága körében általánosan elterjedt volt, amit jól bizonyítanak a boius és az eraviscus terület sírkövein megtalálható ábrázolások is. A kocsitemetkezés a 2. században terjedt el, s az elterjedési terület, valamint a mellékletek gazdagsága alapján nagy valószínűséggel a csak részben romanizált, igen gazdag, vidéki eraviscus törzsi arisztokrácia temetkezési szokása lehetett.

67. Temetkezésből előkerült kocsi rekonstrukciója. Budakeszi

A 2–3. század fordulóján jelentős rítusváltás következett be birodalomszerte, így Pannoniában is. A hamvasztásos rítus helyett lassan általánossá vált a csontvázas temetkezés, amely a 4. századra csaknem kizárólagos lett. A rítusváltás okának a birodalomban bekövetkezett politikai-gazdasági változás mellett a feltámadást hirdető vallások elterjedését tartja a kutatás. A temetkezési forma változásának lassú folyamata a nagy, folyamatosan használt városi temetők esetében figyelhető meg legjobban (Aquincum, Intercisa). A kora római időszakban nyitott temetők egy részének használata – a mellékletek alapján – befejeződött a 3. században. A 4. században nyitott új temetők mind rítusban, mind leletanyagban jól elkülöníthetők a korábbi időszak temetőitől. Bár a halotthamvasztás szokása a 4. század elején rövid reneszánszát éli, az uralkodó temetkezési rítus ebben az időszakban is a csontvázas temetkezés.

A városból kivezető utak mentén húzódó szarkofágos temetkezések jelentik a csontvázas temetkezések első, gazdag mellékletű megjelenését. **(68. kép)** A szarkofágok kezdetben a felszínen álltak. Ebből az időszakból származnak a díszes kiképzésű, relieves ábrázolású, csaknem kivétel nélkül feliratos szarkofágok. Később a terjedő sírablás miatt földbe süllyesztették őket.

Bár a csontvázas rítus formailag kevésbé változatos, mint a hamvasztásos, ezek esetében is találkozunk különböző rítusváltozatokkal. A csontvázas temetkezések túlnyomó többségét alkotják az egyszerű földsírok. A halottakat ritkábban fából készített koporsóban, gyakran csak lepelbe burkolva helyezték a sírgödörbe. A szarkofágos temetkezéseket igyekeztek utánozni a kőlapokból összeállított sírokkal, melyek kőanyagát gyakran a korábbi, már felszámolt temetőkből elhurcolt kövekből nyerték. A má-

68. Brigetioi szarkofág csontvázas temetkezéssel a Kr. u. 4. század elejéről

sodlagosan felhasznált kőanyagból a gazdag díszítésű, korábbi síremlékekre vonatkozóan nyerhetünk információt. A kötőanyag nélkül épített sírok egy jelentős részét teszik ki a késő római korban a téglasírok, illetve a kőből és téglából vegyesen összeállított sírok.

A többnyire szűk szarkofág vagy a kötőanyag nélkül összeállított sírok kevesebb helyet hagytak az étel-ital mellékletnek. Jól megfigyelhető ennek következtében az edénymellékletek számának radikális csökkenése a 3. századi temetkezések esetében. A csontvázás rítus azonban jobban megőrizte a viseleti tárgyakat, ékszereket. Ugyancsak többet találunk már ezekben a sírokban a használati eszközökből is (orsógomb, vaskés, guzsaly stb.).

Különleges rítust képviselnek Pannoniában a 4. század elején megjelenő, a mumifikálás nyomát viselő temetkezések. **(69. kép)** Az Aquincumban, a Brigetióban, az Intercisában feltárt sírokban a komplikált eljárással konzervált temet gyantás oldatba áztatott textillel négy-öt rétegbe burkolták. A hanyatt fekvő, nyújtott helyzetben fekvő tetem bal karját nyújtva, a testtel együtt pólyálták be, míg a jobb kart behajlítva a mellkasra helyezve, külön tekerték körül bandázssal. A mumifikált tetemet a koporsó aljára helyezett gyékényre fektették. Gyakori, hogy ezekben a sírokban a tartósító anyagok a temetkezési szertartások során elhelyezett növényi maradványokat (virág, gyümölcs) is megőrizték. Így maradhatott ránk az egyik aquincumi múmiasírba helyezett láda festett férfiportrét ábrázoló részlete. A mumifikálás keleti szokását feltehetőleg egy keletről származó népcsoport hozta magával Pannoniába, amely ennek a rítusnak a legészakibb előfordulása.

A 4. századi csontvázás temetőkből előkerült sírok a mellékletadás szempontjából szegényebbek a korábbi időszak temetkezéseinél. Ez részben a rítussal, részben a gazdasági lehetőségek negatív változásával, továbbá az egyre jobban terjedő sírrablással magyarázható. A korábbi időszak változatos mellékletadásával szemben a késő római kori sírok viszonylag egységes melléklettel rendelkeztek. A legjellemzőbb mellékletek a viseleti tárgyak (fülbevaló, nyaklánc, karkötő, fibula, csat, szíjvég). A ke-

rámia- és az üveg-edénymelléklet (korsó, bögre, pohár, esetleg tál) ritkább, és egy-egy síron belül kevesebb típust és darabszámot képvisel. Továbbra is kevés az eszköz-, valamint a fegyver-melléklet. Igen gyakori melléklet az érme, amely azonban nem feltétlenül utal a temetkezés időpontjára.

A 4. század második felétől mind gyakrabban jelennek meg a temetőken a provinciálisok leletanyaga mellett a barbárokhoz köthető sírok. Az idegen (szarmata, germán) eredetű mellékletek, az idegen temetkezési formák az egyre nagyobb számban megjelenő betelepült népeségi elemekre utalnak. Sírjaik gyakran illeszkednek a helyi lakosság sírjaihoz (Sopron–Hátulsó utca, Budapest–Gazdagrét), ami feltételezi a temetők közös, egyidejű használatát, sokszor a 4. századot követő évtizedekben is.

Ugyancsak a 4. század sajátosságai közé tartoznak a keresztény közösségek temetkezési helyei, elsősorban a nagyobb vallási központok (Sopianae, Savaria, Aquincum) területén. Az egyszerű, mellékletet csak igen csekély mértékben (egy-egy mécses, pohár vagy korsó) tartalmazó sírok általában egy központi temetkezés (általában mártírsír) köré csoportosulnak. A keresztény közösségek temetőit általában éppen ezekről az építésszerűen jellegzetes központi temetkezésekről (sírkápolna) lehet felismerni. A temetkezési helyek általában más temetőktől elkülönülve helyezkednek el. Nagyobb települések esetében a nagyobb, zárt vallási közösség számára a városi temetőn belül elkülönített parcellát biztosítottak (Aquincum, katonaváros északi temető).

A TEMETKEZÉSEK ÉS A TELEPÜLÉSSZERKEZET

A római törvények előírásainak megfelelően a temetőket Pannoniában is általában a településekből kivezető utak mentén helyezték el (Arrabona, Brigetio, Intercisa). A temető céljára kijelölt területet felparcellázták, majd a parcellázott területen általában egy-egy család alakította ki a maga temetkezési helyét. Ennek legszebb példáit Pannonia északkeleti részén, Aquincumban találhatjuk. A helytartói székhelyről kivezető, nagyobb útvonalak mentén létesített temetőket – változó intenzitással ugyan – de a római kor folyamán szinte mindvégig használták. A több száz, sokszor több ezer síros állandó temetők mellett néhány időszakos temető is működött a városban, melyeket a jelentősebb városrendezések alkalmával megszüntettek, s helyettük újakat nyitottak. A városi temetők és a kisebb települések temetői mellett a majorságokhoz és a villagazdaságokhoz is saját temetkezési hely tartozott.

A korábbi időszakban nagyobb távolságra feküdtek a temetők a településektől, később közelebb kerültek hozzájuk, a késő római korban pedig gyakori volt, hogy – elsősorban a városias – települések felhagyott részein nyitottak sírparcellákat. A késői temetők szerkezetében is megfi-

69. Aquincumi múmiasír (4. század első fele)

gyelhető egyes helyeken a parcellarendszer és a csoportos temetkezés (Aquincum, Intercisa). Új temetőket a legkésőbbi, 4. századi időszakban csak kisebb települések szabadon álló területein nyitottak (Tokod, Budapest–Gazdagrét). Ezekben a 4–5. század fordulóján, sőt még tovább is megfigyelhető a folyamatos, többnyire változatos etnikai képet mutató temetkezés. A temetők helyének a kijelölése városrendezési, őrzésük pedig közfeladat volt. Számos pannoniai feliratos kőemlék tájékoztat arról, hogy a temetkezések lebonyolításához az egyének kívül szakmai egyesületek, az ún. *collegium*ok is hozzájárultak. A legtöbb *collegium*ot Aquincumból ismerjük. Az aquincumi sírköveken legtöbbször a *collegium fabrum et centonariorum* neve szerepel. Az ácsok és a posztósok egyesülete elsősorban a tűzoltásért volt felelős, azonban a *collegium* polgárvárosi székházából előkerült leletek egyértelműen utalnak arra, hogy tevékenységi körébe a temetkezések lebonyolítása is beletartozott.

SÍREMLÉKEK, SÍRÉPÍTMÉNYEK

A sírok jelölésének legdíszesebb és legváltozatosabb formáit elsősorban a városias jellegű temetőkből ismerjük. A legelterjedtebb síremlék-típus az egyszerű sírsztélé, sírkő volt, mely sokszor egy egész család temetkezési helyét je-

70. Flavia Usaiu sírsztéléje Gorsiumból

71. Építmény alkatrésze Héraklész és Hészióné ábrázolásával Dunapenteletről vagy Adonyból. Festett mészkő, Kr. u. 3. század első fele

lölte. A pannoniai sztélék formája, a képmező beosztása és ábrázolásai az itáliai síremlékeket idézi. A helyi kőfaragók többnyire minta után, sémák szerint dolgoztak. A jellegzetes ábrázolások, motívumok alapján lehetséges volt a kőfaragó-műhelyek elkülönítése például Aquincumban, ahol a legio kőfaragói mellett kollégiumi kőfaragó műhelyek is dolgoztak. A sematikus, minták alapján készített sírkövek mellett jellegzetes, portrészzerű ábrázolások is készültek. (70. kép) Így a helyi lakosság korai sírkövein megjelenő ábrázolások nőalakjait hagyományos kelta viseletben láthatjuk. A pannoniai sírkövek jellegzetes ábrázolásai voltak a kocsi jelenetek, az áldozati jelenetek vagy a halotti lakomajelenetek. A fallal körülvett sírkertek és sírépítmények sajátosságaként értékelhetők a mitológiai

72. Domborműves szarkofág Aquincumból

73. Pécs, V. sírkamra keleti fala feltárás közben

tárgyú domborművek a 2. század közepétől kezdődően. A római eredetmonda, a dioniszikus-ábrázolások mellett Orestes, Medea és a Dioscurosok ábrázolásai egyaránt megtalálhatók. **(71. kép)** A sírkertek, a sírsztélék, a síremlékek készítése és állítása költséges feladat volt. Ezért nem ritka, hogy egy-egy sírfeliratból arról is értesülünk, hogy az adott síremlék mennyibe került vagy a sírkő állításához valamely egyesület mekkora összeggel járult hozzá. A pannoniai síremlékek azonban nemcsak arról tanús-

74. Pécs, ún. korsós sírkamra

kodnak, hogy faragott köveken örökítették meg a halott emlékét, hanem versben is állítottak emléket az elhunyt-nak. Az aquincumi sírfeliratról ismert *Lupus* költő feltehetőleg más pannoniai városban is hátrahagyott költeményeiből. **(72. kép)**

A késő római kor jellegzetes sírpítményei voltak az ókeresztény közösségekhez köthető épített sírkamrák. Ezek egyszerű változatai lehetnek a kőből vagy téglából összehabarcsozott, vakolt falú épített sírok, melyek a közösség egyszerű tagjai számára készültek. **(73. kép)** Ilyenek kerültek elő például Aquincumban, a polgárváros déli temetőjében. A keresztény temetkezési helyek központi sírjai nagyobb méretű, díszes építészeti kivitelű sírkamrák voltak, melyek vakolt falait gyakran díszítették a keresztény vallás jelképei és jellegzetes ábrázolásai (Sopianae, Aquincum). **(74. kép)** Nemzetközi kitekintésben is kiemelkedő jelentőségűek a pécsi (Sopianae) ókeresztény mauzóleum 4. század közepén készült falfestményei, melyek közül a keleti oldal ábrázolásán a bűnbeesés jelenetét festették meg (l. 62. kép). A pécsi ókeresztény sírkamrák és sírkápolnák festett figurális ábrázolásainak egyedülálló együttese ma részben helyreállított állapotban látogatható mint a legkorábbi kereszténység pannoniai előfordulásának egyik legszebb példája.

RÓMAI KORI HALOMSÍROK A DUNÁNTÚLON

Palágyi Sylvia

A hamvasztásos temetkezések sajátos fajtájának, a halomsíroknak a magyarországi kutatása csaknem 150 éves múlt-ra tekint vissza. Ekkortájt ástott *E. von Sacken* a Zala megyei Zalalövőn és a közeli Háshágyon, majd *Turcsányi Andor* a Vas megyei Kátafán halomsíros temetőben. A nyugati országhatárhoz közel fekvő, halomsíros temetők abba a körbe tartoznak, amely Noricum és Pannonia közös határánál

75. Pannoniai halomsírok és kocsitemetkezések

húzható meg, és amelynek halommal borított temetkezéseit összefoglalóan noricum–pannoniai halomsírok néven szokás nevezni.

A kelet-dunántúli halmos temetők már nem sorolhatók ehhez a nagy halom- és temetősűrűséget mutató alsó-ausztriai, dél-burgenlandi és stájerországi csoporthoz. A kelet-pannoniai temetkezések rítusa, mellékleteik száma csaknem azonos a környék halom nélküli temetkezéseivel, de a Pannonia Superior és a Pannonia Inferior határa közelében emelkedő magányos vagy kettesével álló, nagy méretű halmok is eltérnek kőépítményeikkel, leleteikkel a noricum–pannoniai csoport halmaitól. **(75. kép)**

A „pátkai” elnevezésű fazekak és tálak az 1874 óta kutattott, és még ma sem publikált pátkai, 134 halomból álló sírmezőből kerültek elő. A Magyar Nemzeti Múzeum Pusztaszabolcs–Felsőcikolán kezdeményezett feltárásokat, 1957-ben pedig közzétették a század elején feltárt, 12 mezőszilasi halom anyagát. Zala megyében Zalalövön, Gelseszigeten, Nagykanizsán, Nagyrécsén, Söjtörön és Pördeföldén voltak ásatások. Halomsírfeltárára került sor Veszprém megyében a kemenesszentpéteri, az inotai, valamint a balacai halmokban. **(76. kép)** Somogy megyében a

halomfelmérésekkel pontosítani lehetett a somogyaszalói és a somogyjádi temetők még fellelhető halomsírajának számát, elkészült az újabban talált eddei temető felmérése, és sikerrel járhat a szalacscai/mosdósi őskori, illetve római kori halmok elkülönítésének kísérlete. A beszámolók azonban az egykori temetők megsemmisüléséről is szólnak Juta, Orci esetében.

Az inotai 2. halom alatti kocsitemetkezés megtalálása bebizonyította, hogy nem kell a halmos és a kocsitemetkezéseket egymástól elkülöníteni, és az ugyanitt feltárt ígás- és hátszlovak a kocsijelenetes sírköveket is más megvilágításba helyezték. A sírkövek két ló által húzott kocsijait (l. 70. kép) és gyakran egy harmadik lovat is ábrázoló jeleneit valós temetkezési szokásokat tükröznek.

A balacai nagy halom méreteivel, faragott párkánnyal koronázott, többlépcsős lábázatú körítőfalával egyedülálló Noricumban és Pannoniában. Itáliai hatások fejeződnek ki ebben a sírlelkben, mint ahogy a villa 2. század végi, 3. század eleji alaprajzában és dekorációs művészetében is. **(77. kép)** Itália befolyására készülhettek a sírkamrák több esetben dromosszal vagy előfolyóval Zala megyében és a Veszprém megyei Kemenesszentpéteren is, de Inota sze-

76. Az inotai 2. halom kerítőfala feltárás közben

rényebb méretű és kivitelű körítőfalában is ráismerhetünk az itáliai, kisebb vagy nagyobb földhalommal borított síremlékek „tambur”-falaira, kőgyűrűire. A sírkamrák, az előfolyosók kifestése is itáliai eredetű szokás. A falakra egyszerű márványt utánzó festés, levél-virágdíszek, hálós minták kerültek. A sarkokat és a sírpítványba állított bútorzatot pirossal keretezték.

A temetkezéseket beborító kisebb vagy nagyobb halmok emelése a neolitikumtól kezdve szokásban volt Európában. A Dunántúl „Százhalom” elnevezésű dűlőinek, erdőrészeleteinek névadói többnyire nagy halomszámú késő bronzkori/kora vaskori halomsíros temetői voltak. A megjelenésükben hasonló, a Kr. u. 1. század második felében,

vége felé a Római Birodalom északi tartományaiban csoportonként megjelenő, római kori halomsíros temetkezéseket a kutatók egy része őskori gyökerűnek tartja, bár az őskori és a római kori halmok keletkezése közötti hosszabb, „halommentes” időszak magyarázatával adósak maradtak. A halomállítási szokás római kori újjáéledésének miéértjére ma még nem lehet egyértelmű választ adni. Lehetséges, hogy a tartományba vezényelt katonaságnak, az itáliai kereskedőházak képviselőinek és más, itáliai eredetű civil személyeknek is szerepük lehetett a halomállítási szokás újabb elterjedésében. E rétegek képviselői maguk és hozzátartozóik számára is állíthattak az itáliai formához hasonló, halommal borított síremlékeket. A felirattörredékekből és a sírmellékletekből következően a temetkezések bennszülöttek, itáliai származású elemek, például a városi közigazgatásban szerepet vállaló földbirtokosok és általános provinciális formájú és kivitelű tárgyakat birtokló elhunytak hamvait rejtették. A halmok alkalmasak voltak a közösségen belüli rang, a szociális különbség érzékeltetésére. Az inotai két halom kocsi- és ígás- és hátszlovakkal, fegyverekkel, asztali készletekkel gazdagon felszerelt, középkorú férfi és egy ifjú hamvait rejtő temetkezése alátámasztja a fentieket. **(78. kép)**

A Borostyánkő-út közelében gyakoribb a halmokon belüli sírpítvány. A körítőfalak, a sírkert, az előfolyosó és a festés, illetve a stukkóval való borítás legkeletibb pannóniai előfordulását a Balaton-felvidéki Balácán (Nemesvámos, Baláca-puszta) és a Várpalota határába eső Inotán találjuk.

Kelet-Pannónia halomsírsírai általában kisebbek. A legkisebb halmok átmérője 3–4 méter, magassága 0,2 méter. Kivételként azonban meg kell említenünk Hantot és az újabban azonosított mosdósi nagyhalmokat 25, illetve 32,5–48 méteres átmérőjükkel, 4–6,3 méter közötti magasságukkal. Pannónia Inferior halomsírsíraiból hiányoznak a sírkamrák és

77. Baláca, Likas-domb, a római kori villa halommal borított temetkezésének kerítőfala, előfolyósója és sírkamrája feltárás közben

78. Az inotai 1. halom sírgödre

az előfolyosók, gyakoribbak viszont a nagyobb faládák, amelyek gyakran a hamvak befogadására szolgáltak.

A római kori halomsíros temetkezések uralkodó rítusa a hamvasztás. Az elhunytakat általában közös máglyán (*ustrinum*) hamvasztották el. Kivételes esetben a máglyákat a leendő sírgödörben rakták meg, majd a máglya elhamvadása után betemették a gödrot (például a zalalövői *bustum*). Balácán a sírgödörben megrakott máglyákon lovat, illetve ku-

80. Az inotai 1. halom feltárás előtt

79. Az 1. halom üvegurnája

tyát/kutyákat égettek el. Az átégett gödörfalak jól megőrizték a máglya szerkezetét. Az elhunytakat ékszereikkel együtt, a lovat és a kutyát/kutyákat szerszámzatukkal együtt fektették a máglyára. Az égetőhelyen összegyűjtött hamvak sírba helyezése különböző lehetett. A legegyszerűbb esetben szétszórták azokat a római kori felszínen, melléjük a túlvilági élet „szükségletei” számára kerámia-, üveg- és bronzedényekben italneműeket, ételféleségeket (például magvak, hús) helyeztek. A hamvak földbe mélyített gödörbe, gödörbe állított urnákba, urnát helyettesítő más edényekbe, téglá-, illetve faládákba kerülhettek. **(79. kép)** A hamvakat tartalmazó gödörben sok esetben égett, deformálódott tárgyakat is találunk. Ezek a töredékek azoknak a tárgyaknak a maradványai, amelyek a halott ruházatához tartoztak, illetve amelyeket a holttest mellé a máglyára tettek, s az összegyűjtött csontmaradványokkal együtt a sírgödörbe szórták. A máglya meggyújtása, a temetés és a halom felhordása között hosszabb idő is eltelhetett. A hozzátartozók meghatározott napokon tett sírlátogatásainak és a halotti lakomáknak az emlékei az egykori felszínen talált edények és az átégett foltok egy része. A halom

81. A 2. halom ónozott bronz pajzsdudora

feltöltéséhez a szükséges anyagot, tölcser- és amphitheatrum-szerű mélyedések hátrahagyásával (például Kemenes-szentpéter, Balácsa), a közelből nyerték. A sírépítmények szakaszos építésére és a halmok részletekben történő felhordására több példa is utal. A nagy halmok magassága elérhette a 12 métert. **(80. kép)**

A nyugat-magyarországi halmok egy részét és a két Pannonia közötti határnál, illetve annak közelében fekvő nagy halmokat (Inota, Balácsa) épített falgyűrű, illetve árok (esetleg fonott kerítés) vette körül. A nyugat-európai példákhoz hasonlóan néhány halomsírt ezen kívül négyszög alakú sírkertbe foglaltak, amelyet Balácsán kőfal, Kemenes-szentpéteren (Dombi-dűlő) háromszög keresztmetszetű árok határolt.

A halmok keletkezése a néhány meghatározható érem mellett a terra sigillátákon, az üveg-, a kerámia- és a bronzedényeken nyugszik. A korai halmok kihajló peremű, barbotin díszű, szervízhez tartozó tálkái Észak-Itáliá-

ból, illetve Dél-Galliából érkeztek. Ugyancsak észak-itáliai eredetűek azok a gömbös testű üvegurnák is, amelyeket Ivánc, Sárvár, Inota halmjai alatt tártak fel. A hasábos üvegkorsók Inotán és Mezőszilason is párosával kerültek a sírgödörbe. Hozzájuk Inota 2. halmában egy kisebb és egy nagyobb, kiöblösödő vállú üvegkorsó is társult. Ritka lelete Inotának az a pikkelyes díszű üveg pohár, amelynek párhuzamai a noricum és a pannoniai limes mellől, illetve újabban a balácsai villagazdaságból származnak. A halmok kerámiakészletében jelen van a kézzel formált kerámia, elsősorban a fésült felületű fazék, gyakoriak a festett fazekak és tálak, a szürke kerámia (fazekak, mély tálak, háromlábú tálak), a poharak, köztük a horpasztott falú, ún. *Faltenbecherek*. A hosszúkás testű, nyers színű vagy világossárga korsók egész sorozata ismert a Fejér megyei halmokból. A bronzedények közül leginkább kancsók, korsók, merítő- és szűrőedények kerültek sírba. A kézmű- és garbitúrát alkotó kancsó és nyeles csésze edénypárja Inotára és az északkelet-kelet-pannoniai kocsitemetkezésekre jellemző melléklet.

A kocsi és néhány halomnál a fegyverek eltemetése nem tekinthető római szokásnak. A bennszülött közösség vezető rétege, illetve a bennszülött eredetű vezetőréteg azonban megengedhette magának – a 3. század első felében is –, hogy hódoljon ennek a költséges szokásnak, és hogy vadászfegyvereit a sírba is magával vigye. A fegyverek közül leggyakoribb volt a pajzs, a vas vagy a bronz pajzsképpel és vas-, illetve fafogantyúval a hosszú kard, a tör, a lándzsa és a harci balta. **(81. kép)** A lócsontok között megtalált lándzsákkal döfték le a lovakat.

A 3. század második felében és a 4. században Pannoniában már nem emeltek nagyobb halmokat a sírgödrök fölé. A halmok lábánál, a körítőfalak mentén, a körítőfalon feltárt és a körítőfalat átvágó csontvázas temetkezések a késő római időszak, illetve az Árpád-kor emlékeanyagához tartoznak, és csak azt jelzik, hogy ezeket a mesterséges sírhalmokat akkoriban is alkalmasnak látták újabb temetkezések befogadására. **(82. kép)**

82. Rekonstruált halomsír Inotán

